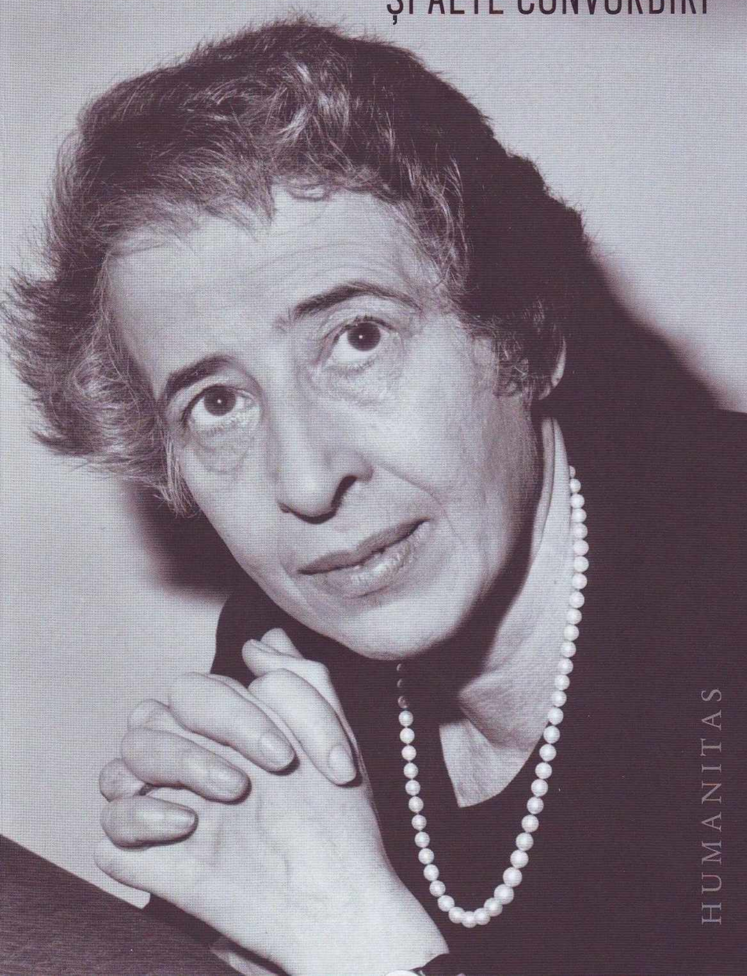
memorii | jurnale

HANNAH ARENDT

ULTIMUL INTERVIU

ȘI ALTE CONVORBIRI

HUMANITAS

Esențial este pur și simplu dacă pot sau nu pot să spun și să tipăresc ce vreau; dacă vecinii mă spionează sau nu. Libertatea implică întotdeauna dreptul la disidență. Nici un conducător înainte de Stalin și Hitler n-a contestat dreptul de a spune „da"; Hitler i-a privat pe evrei și pe țigani de dreptul de a consimți, iar Stalin a fost singurul dictator care și-a decapitat cei mai entuziaști suporteri, gândindu-se poate că oricine spune „da" poate spune și „nu".
Un prieten mi-a atras însă atenția că ceva similar se spunea în China în urmă cu multe secole, și anume că oamenii care au impertinența să aprobe nu sunt mai buni decât nesupușii care se opun. Și acesta este, bineînțeles, semnul esențial al totalitarismului: anume că avem de-a face cu o dominare totală a oamenilor de către oameni.

HANNAH ARENDT

Hannah Arendt s-a născut la Hanovra în 14 octombrie 1906. În 1924 s-a înscris la Universitatea din Marburg pentru a studia teologia, dar a sfârșit prin a-și lua doctoratul în filozofie la Heidelberg (1929), după ce studiase cu Heidegger, Husserl și Jaspers. A fost arestată de Gestapo în 1933, a reușit să scape și s-a refugiat în Franța. În 1941 a ajuns în SUA, unde inițial a scris pentru ziarul de limbă germană *Aufbau* și a lucrat la Editura Schocken Books, ocupând în același timp poziții-cheie în diverse organizații evreiești. A fost una dintre figurile marcante ale gândirii socio-politice contemporane, abordând în lucrările sale cele două mari și dificile teme ale epocii postbelice: totalitarismul și antisemitismul. În 1951 a apărut monumentala monografie *The Origins of Totalitarianism (Originile totalitaritarismului*, trad. rom. Humanitas, 1994, 2014), în care analiza mecanismelor ce au făcut posibilă instaurarea unor regimuri totalitare, fasciste sau comuniste, este completată de evidențierea structurilor care le asigură menținerea, precum și a consecințelor antiumane pe care le generează. În 1962 a participat la Ierusalim, ca ziarist trimis de revista *The New Yorker*, la procesul lui Adolf Eichmann, experiență descrisă în cartea *Eichmann in Jerusalem* (*Eichmann la Ierusalim*, trad. rom. Humanitas, 2008), în care formulează celebra teză a „banalității răului". În anii '60 și '70 a ținut cursuri la mai multe universități (Berkeley, Princeton, Chicago) și la New School for Social Research (New York). A scris pentru numeroase ziare și reviste, între care *Review of Politics*, *Journal of Politics*, *The New Yorker*, *Social Research*. A murit la New York în 1975. La Editura Humanitas au mai apărut *Crizele republicii* (1999), *Scrisori. 1925–1975 și alte documente* (corespondență cu Martin Heidegger, 2007, 2017) și *Făgăduința politicii* (2010).

Roger Errera (1933–2014) a fost membru fondator al Consiliului de Stat, membru în Comitetul pentru Drepturile Omului al Națiunilor Unite, precum și profesor onorific al Universității din Londra. Este autor al unui număr de eseuri despre legile mass-media, instituții judiciare, imigrație și legislație europeană. Ultima sa carte a fost un eseu asupra justiției în Franța, *Et ce sera justice...: Le juge dans la cité* (Gallimard, Paris, 2013).

Joachim Fest (1926–2006) a fost istoric, jurnalist și critic. Părinții lui, antinaziști necruțători, nu i-au permis fiului lor să adere la *Hitlerjugend*. Între 1973 și 1993 a fost redactor cultural la *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Este autorul unei importante biografii a lui Hitler, precum și a altor lucrări despre cel de-al Treilea Reich, printre care *The Last Three Days of the Third Reich*, *Speer: The Final Verdict* și *Plotting Hitler's Death: The German Resistence to Hitler. 1933–1945*.

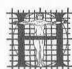
Günter Gaus (1929–2004) a fost jurnalist, prezentator de televiziune și politician. Show-ul lui *Zur Person* (*În persoană*), unde erau intervievați politicieni, oameni de știință și artiști, a fost difuzat între 1963 și 2003.

Adelbert Reif (1936–2013) a fost jurnalist și editor, printre altele, al cărții lui Claude Lévi-Strauss *Mythos und Bedeutung. 5 Radiovorträge* (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996).

HANNAH ARENDT
ULTIMUL INTERVIU
ȘI ALTE CONVORBIRI

Traducere din germană de
Cristina Cioabă

Traducere din engleză de
Liliana Donose Samuelsson

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Vlad Russo
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Iulia Vladimirov
DTP: Dragoş Dumitrescu, Carmen Petrescu

Lucrare executată la Art Group

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Arendt, Hannah
Ultimul interviu şi alte convorbiri / Hannah Arendt;
trad. din germană de Cristina Cioabă; trad. din engleză
de Liliana Donose Samuelsson. – Bucureşti: Humanitas, 2018
ISBN 978-973-50-6236-1
I. Cioabă, Cristina (trad.)
II. Donose Samuelsson, Liliana (trad.)
14

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021/311 23 30

„CE A RĂMAS? A RĂMAS LIMBA“

CONVORBIRE CU GÜNTER GAUS

(*Zur Person*, ZDF TV, 1964)

Traducere din germană de
Cristina Cioabă

GÜNTER GAUS *Doamnă Hannah Arendt, sunteți prima femeie care va fi prezentă în această serie de dezbateri. Prima, și dacă ne gândim că preocuparea d-voastră e percepută, în mod obișnuit, ca fiind prin excelență masculină: sunteți filozof. Pornind de la această observație preliminară, vă adresez prima întrebare: aveți senzația că, în ciuda respectului și recunoașterii de care vă bucurați, sunteți privită totuși, în cercul filozofilor, ca o raritate – sau atingem cu asta o problemă de emancipare, care n-a existat nicicând pentru d-voastră?*

HANNAH ARENDT Da, mă tem că, înainte să vă răspund, trebuie să protestez. Nu fac parte din cercul filozofilor. Profesia mea, dacă în genere putem vorbi despre așa ceva, este teoria politică. Nu mă simt nicidecum filozof. Și nici nu cred că am fost acceptată în cercul filozofilor, așa cum aveți amabilitatea să credeți. Dar dacă ajungem să discutăm despre celălalt aspect al întrebării pe care ați lansat-o când spuneați că filozofia este percepută ca o ocupație masculină, ei bine, nu cred că ea trebuie să rămână așa! E totuși foarte probabil să apară cândva și o femeie filozof...

Eu vă consider, totuși, o femeie filozof...

Da, nu mă pot împotrivi, însă, după părerea mea, nu sunt deloc așa ceva. După părerea mea, am spus adio filozofiei. După cum știți, am studiat filozofia, dar asta nu înseamnă nici pe departe că am rămas la ea.

Mi-aș dori totuși – și sunt foarte bucuros că am ajuns în acest punct – să știu mai exact cum vedeți diferența dintre filozofia politică și activitatea d-voastră ca profesor de teorie politică. Căci, dacă mă gândesc la câteva dintre operele d-voastră, de pildă la Vita activa, *aș fi tentat să le încadrez în rândul celor filozofice, atâta vreme cât nu mă lămuriți mai exact în privința acestei diferențe.*

Vedeți, diferența stă chiar în lucrul însuși. Expresia „filozofie politică", pe care eu o evit, expresia asta este extrem de tocită de tradiție. Atunci când vorbesc despre asemenea lucruri, academic sau nu, scot în evidență întotdeauna faptul că între filozofie și politică există o tensiune. Și anume cea dintre omul ca ființă care filozofează și omul ca ființă care acționează. O tensiune pe care n-o regăsim în cazul filozofiei naturii. Filozoful se raportează la natură asemeni tuturor oamenilor. Iar atunci când vorbește despre ea, o face în numele umanității întregi. Față de politică nu poți avea o atitudine neutră. De la Platon încoace în orice caz nu!

Înțeleg acum ce vreți să spuneți.

Și așa se creează un soi de animozitate față de politică la majoritatea filozofilor, cu foarte puține excepții. Kant este o asemenea excepție. O animozitate care, în acest context, este extrem de relevantă, deoarece nu e vorba despre o chestiune personală. Este vorba despre ceva ce rezidă în lucrul însuși.

Și nu doriți să aveți nici un amestec în această animozitate față de politică, deoarece credeți că v-ar îngreuna munca?

Faptul că „nu doresc să am nici un amestec în această animozitate" înseamnă că vreau să privesc politica, într-o oarecare măsură, cu ochii netulburați de vreo încețoșare filozofică.

Înțeleg. Acum v-aș ruga să revenim la întrebarea despre emancipare. A fost ea pentru d-voastră o problemă?

Sigur, problema asta există întotdeauna. Eu am fost, de fapt, mai demodată. Am fost întotdeauna de părere că există anumite preocupări nepotrivite pentru femei, care nu le stau bine, dacă pot să spun așa. Nu-i stă bine unei femei să dea ordine. Ea trebuie să încerce să evite asemenea funcții, dacă dorește să-și păstreze feminitatea. Dar nu știu dacă am sau nu dreptate să cred asta. Cumva, eu însămi – acționând mai mult sau mai puțin inconștient, sau, mai bine zis, mai mult sau mai puțin conștient – m-am orientat după acest principiu. Însă, pentru mine personal, problema emancipării ca atare n-a existat deloc. Vedeți, eu am făcut întotdeauna pur și simplu ce mi-a plăcut să fac.

Munca d-voastră – asupra detaliilor vom mai reveni cu siguranță – este îndreptată, în aspectele ei esențiale, către cunoașterea condițiilor în care apar acțiunea și comportamentul de tip politic. V-ați propus ca lucrările d-voastră să aibă impact și asupra publicului larg, sau credeți că în prezent un asemenea impact nu mai este posibil, ori poate că acest efect pe scară largă vi se pare secundar?

Vedeți, și acesta este unul dintre lucrurile care ridică probleme. Ca să fiu total sinceră, trebuie să spun că atunci când scriu nu mă gândesc la efectul pe care-l voi produce.

Și când lucrarea este încheiată?

Da, dar atunci am terminat cu ea. Vedeți, pentru mine esențial este să înțeleg. De fapt, eu scriu ca să înțeleg. Scrisul este, nu-i așa?, o parte a procesului de înțelegere.

Scrisul vă slujește așadar să înaintați pe drumul cunoașterii.

Da, pentru că în acel moment anumite lucruri sunt fixate. Dac-aș avea o memorie foarte bună, astfel încât să pot reține

tot ce gândesc, mi-e foarte teamă că, în acest caz, cunoscându-mi bine lenea, n-aș fi notat nicicând vreun rând. Ceea ce mă interesează cu deosebire este procesul gândirii însuși. Personal, sunt foarte mulțumită când ajung la asta. Iar când reușesc să exprim adecvat în scris ce gândesc, sunt de asemenea mulțumită.

Mă întrebați acum despre impact. Asta este – dacă îmi permiteți să fiu ironică – o întrebare masculină. Bărbaților le place întotdeauna îngrozitor de mult să aibă impact; eu văd însă asta în mare măsură din afară. Dacă vreau să am eu însămi impact? Nu, vreau doar să înțeleg. Iar dacă ceilalți oameni înțeleg – în același sens în care și eu am înțeles – atunci am acel sentiment de satisfacție pe care îl încearcă cel care se simte acasă.

Scrieți cu ușurință? Vă formulați ușor ideile?

Uneori da, alteori nu. Dar, în ansamblu, pot spune că nu scriu niciodată, ca să zic așa, înainte de a fi capabilă să-mi dictez mie însămi.

După ce ați gândit până la capăt.

Da. Știu exact ce vreau să scriu. Înainte de asta, nu scriu nimic. Cel mai adesea doar pun pe hârtie ce am gândit deja. Și atunci totul merge relativ repede, pentru că depinde doar de cât de repede bat la mașină.

Preocuparea pentru teoria politică, pentru acțiunea și comportamentul de tip politic stă astăzi în centrul muncii d-voastră. În aceste condiții mi se pare deosebit de interesant ceea ce am găsit într-un schimb de scrisori dintre d-voastră și profesorul israelian Gershom Scholem. Acolo ați scris, dacă îmi dați voie să citez, că „în tinerețe n-am fost interesată nici de politică, nici de istorie". Doamnă Arendt, ca evreică, ați emigrat în 1933 din Germania. Aveați atunci douăzeci și șase de ani. Oare

preocuparea actuală pentru politică, altfel spus, depășirea dezinteresului pentru politică și istorie au legătură, la origine, cu aceste întâmplări?

Da, bineînțeles. În anul 1933 acest dezinteres nu mai era posibil. Încă dinainte nu mai era posibil.

Și la d-voastră dezinteresul încetase mai dinainte?

Desigur. Citeam cu interes ziarele. Aveam chiar și opinii. Nu eram înscrisă în nici un partid, nu simțisem deloc nevoia să aparțin vreunuia. Din 1931 am fost absolut convinsă că naziștii vor veni la cârmă. Și am purtat în mod constant discuții în contradictoriu pe această temă cu alți oameni. Dar abia când am emigrat m-am ocupat sistematic de aceste lucruri.

Am o întrebare suplimentară cu privire la ce-ați spus acum. Pornind de la convingerea pe care ați avut-o, începând din 1931, că venirea la putere a naziștilor nu putea fi oprită, n-ați simțit oare nevoia să reacționați, implicându-vă activ: de exemplu, să intrați într-un partid – sau ați considerat că n-are sens?

Personal nu credeam că are sens. Dacă aș fi crezut – oricum e foarte greu să te pronunți ulterior în legătură cu toate astea –, atunci probabil că aș fi făcut ceva. Dar eu consideram că nu mai există nici o speranță.

Vă amintiți oare vreo întâmplare anume, care să marcheze momentul orientării d-voastră către politic?

Aș putea numi data de 27 februarie 1933, când avut loc incendierea Parlamentului german*. Precum și arestările

* Incendierea Reichstagului a fost un moment-cheie în consolidarea Germaniei naziste. În seara zilei de 27–28 februarie 1933, după ora 21, a izbucnit incendiul. Naziștii s-au folosit de el ca să-i învinuiască de complot antiguvernamental pe comuniști, al căror partid fusese interzis la inițiativa lui Hitler. Ca urmare, au fost arestați

ilegale din acea noapte, așa-numitele arestări preventive. După cum știți, oamenii ajungeau în arestul Gestapoului sau în lagărele de concentrare. Ceea ce s-a întâmplat acolo a fost monstruos, iar acest lucru este astăzi adeseori pus în umbră de evenimentele ce au urmat. În acel moment am trăit nemijlocit un șoc total și, de atunci, am început să mă simt responsabilă. Adică din acel moment n-am mai fost de părere că poți fi doar spectator. Am încercat să ajut în anumite situații. Dar întâmplarea care m-a făcut concret să fug din Germania – dacă trebuie să relatez acest eveniment –, n-am mai povestit-o nimănui până acum pentru că e total lipsită de importanță...

Povestiți-ne, vă rog!

Luasem deja hotărârea să emigrez. Eram oricum de părere că evreii nu mai puteau rămâne. N-aveam intenția să trăiesc în Germania, cum s-ar spune, ca cetățean de mâna a doua, sub indiferent ce formă. Mai mult, eram de părere că lucrurile evoluau din rău în mai rău. Cu toate astea, în cele din urmă n-am reușit emigrez chiar pașnic. Lucru care, trebuie să mărturisesc, mi-a dat o anumită satisfacție: am fost arestată și a trebuit să părăsesc ilegal țara – o să vă povestesc imediat cum – și astfel am avut imediat un sentiment de satisfacție. Mi-am zis că măcar am făcut ceva! Măcar acum nu mai sunt „nevinovată". Asta n-o mai poate spune nimeni despre mine!

Ocazia despre care vorbeam mi-a fost pe atunci oferită de Organizația Sionistă[1]. Eram foarte bună prietenă cu membrii ei de vârf, mai ales cu președintele de atunci, Kurt

---

4 000 de oameni. [Notele de traducător vor fi introduse în continuare cu asterisc.]

1. Este vorba de Uniunea Sionistă din Germania.

Blumenfeld. Dar eu însămi nu eram sionistă și nimeni n-a încercat să mă convingă să devin. Eram totuși, în anumite privințe, influențată de ei; mai cu seamă în ce privește critica și autocritica pe care sioniștii au dezvoltat-o în sânul poporului evreu. De asta am fost influențată, chiar impresionată, dar din punct de vedere politic n-am avut nimic în comun cu ei. Astfel, în '33, au venit la mine Blumenfeld și încă cineva, pe care nu-l știți, și mi-au zis: vrem să strângem laolaltă toate declarațiile antisemite făcute în condiții obișnuite. Cu alte cuvinte, în cadrul asociațiilor, al diverselor uniuni profesionale, în toate revistele de specialitate posibile; pe scurt, lucruri care în străinătate nu erau cunoscute. O asemenea antologie era o acțiune ce trecea drept „propagandă atroce", așa cum era numită în epocă. Iar așa ceva nu putea face nici un om care aparținea Organizației Sioniste. Pentru că, dacă era descoperit, atunci organizația, la rândul ei, era descoperită.

Desigur!

E clar deci. M-au întrebat: „Vrei să faci asta?" Eu am răspuns: „Bineînțeles!" Și am fost foarte mulțumită. În primul rând, pentru că mi se părea foarte rațional, iar în al doilea rând, pentru că aveam sentimentul că astfel pot face totuși ceva.

În legătură cu această misiune ați fost arestată?

Da. Am fost prinsă. Dar am avut mare noroc. După opt zile am fost eliberată, pentru că m-am împrietenit cu polițistul care mă arestase. Era un tip atrăgător. Fusese inițial polițist obișnuit, dar ulterior fusese avansat în departamentul politic. Nu prea avea habar ce însemnau toate astea. Ce să facă el acolo? Îmi spunea mereu: „În mod normal, când

am pe cineva în față, știu deja de ce se află aici. Dar cu d-voastră ce să fac?"

Asta se petrecea la Berlin.

Da, la Berlin. Din păcate, a trebuit să-l mint. Nu puteam să deconspir Organizația. I-am povestit tot soiul de bazaconii, iar el îmi spunea mereu: „Eu v-am băgat aici, tot eu o să vă scot. Nu vă luați nici un avocat. Evreii nu mai au acum nici un ban. Mai bine economisiți ce mai aveți!" Între timp, cei din Organizație îmi făcuseră rost de un avocat. Bineînțeles un membru de-al lor. Dar l-am refuzat. Pentru că acest om care mă arestase avea o expresie atât de deschisă, atât de cumsecade. M-am încrezut în el, gândindu-mă că astfel aveam mai multe șanse decât cu orice avocat, căruia oricum i-ar fi fost frică.

Și așa ați scăpat și ați putut să părăsiți Germania?

Am scăpat, dar a trebuit să trec ilegal granița verde*, pentru că lucrurile, bineînțeles, evoluaseră.

În deja amintitul schimb de scrisori, doamnă Arendt, îi atrageți într-un fel atenția lui Scholem că vi se pare de-a dreptul superfluu să amintiți permanent apartenența d-voastră la poporul evreu. Scrieți acolo, și voi cita din nou: „Evreitatea mea e un fapt incontestabil al vieții mele și n-am vrut niciodată să schimb ceva din acest fapt, nici măcar în copilărie." Pornind de aici mi-aș dori să vă adresez câteva întrebări. V-ați născut în 1906, la Hanovra, ca fiică a unui inginer și ați crescut în Königsberg. Puteți să-mi relatați, pornind de la amintirile d-voastră, ce însemna, în Germania de dinainte de război, să fii un copil care provine dintr-o familie evreiască?

---

* Granița verde erau locurile prin care se putea ieși clandestin din țară, nefiind control de frontieră.

La modul general, nu vă pot răspunde cu exactitate. În ceea ce privește amintirile personale, pot spune că nu știam de acasă că sunt evreică. Mama era complet areligioasă.

Iar tatăl d-voastră a murit devreme.

Tatăl meu a murit devreme. Totul pare foarte ciudat. Bunicul meu era președintele comunității evreiești liberale și membru al Consiliului orășenesc din Königsberg. Familia din care provin era una dintre cele mai vechi din Königsberg. Cu toate astea, cuvântul „evreu" nu era folosit la noi în casă pe când eram copil. L-am auzit rostit prima oară cu ocazia unor remarci antisemite – nu merită povestit episodul – ale copiilor pe stradă. Atunci am fost, cum se spune, „lămurită".

A fost un șoc pentru d-voastră?

Nu.

Ați avut atunci sentimentul că sunteți altfel, că sunteți deosebită?

Da, vedeți, asta e altceva. N-a fost nicidecum un șoc pentru mine. Mi-am spus: aha, deci așa stau lucrurile. Dacă am avut sentimentul că sunt altfel, deosebită? Da! Dar e un lucru pe care azi nu vi-l mai pot descâlci.

Ce fel de sentiment era?

Obiectiv vorbind, cred că avea legătură cu apartenența la evreitate. De exemplu, știam, copil fiind, acum ceva mai mare, că arăt ca o evreică. Asta înseamnă că arătam altfel decât ceilalți. Eram foarte conștientă de asta. Dar n-o resimțeam ca pe o inferioritate, ci pur și simplu ca pe un fapt. Și apoi mama, casa părintească, ca să zic așa, erau puțin altfel decât în mod obișnuit. Erau atât de multe lucruri speciale la noi, chiar și față de alți copii de evrei, sau chiar față de alți copii din familia noastră, încât pentru un copil

era foarte greu să observe în ce anume consta acel lucru deosebit.

Aș dori să lămurim un pic ceea ce spuneți despre casa părintească, anume că era deosebită de celelalte. Spuneți că mama d-voastră n-a socotit necesar să vă lămurească în privința apartenenței la evreitate până nu vi s-a întâmplat să aflați lucrul ăsta de pe stradă. Dar își pierduse ea și conștiința faptului că e evreică, acea conștiință pe care o revendicați, în ce vă privește, în scrisoarea către Scholem? Această conștiință nu mai juca pentru ea nici un rol? Era vorba aici despre un caz fericit de asimilare, sau doar credea asta?

Mama nu mergea atât de departe cu teoria. Nu cred că avea vreo reprezentare specială în această privință. Ea însăși provenea din mișcarea social-democrată, din cercul celor de la *Caietul lunar al socialiștilor*[1], ca și tata de altfel, dar mai ales mama. De aceea întrebarea asta nu juca nici un rol pentru ea. Era bineînțeles evreică. Nu m-ar fi botezat niciodată! Cred că mi-ar fi tras două perechi de palme dacă ar fi aflat vreodată că mi-am renegat evreitatea. Nici nu se punea problema la noi de așa ceva, nu intra în discuție! Normal că întrebarea asta a jucat un rol mult mai important pentru mine decât pentru mama, în anii '20, când eram tânără. Dar și pentru mama chestiunea avea mai mare importanță acum, când eu eram adultă, decât avusese înainte în viața ei. Dar asta ține de circumstanțe exterioare.

De exemplu, eu nu mă consideram nemțoaică – în sensul apartenenței la o națiune, nu la un stat, dacă pot face această

---

1. Revista *Caietul lunar al socialiștilor* (1897–1933) vine în continuarea revistei teoretice social-democrate, fondate în 1895, *Academia socialistă* și trece drept forumul „revizionismului" în SPD, căci nu a fost considerată niciodată ca organ oficial al acestuia. Fondatorul ei a fost Joseph Bloch, fiul unui cunoscut talmudist din Königsberg.

distincție. Îmi amintesc că, prin 1930, am discutat despre asta cu Jaspers, de pildă. El a zis: „Bineînțeles că sunteți nemțoaică!“ Eu i-am răspuns: „Dar se vede totuși că nu sunt!“ Însă asta n-a avut nici o importanță pentru mine, n-am resimțit-o ca pe o inferioritate. Chiar nu era cazul. Și, întorcându-mă la discuția despre ce anume era deosebit în casa părintească: vedeți, cu antisemitismul se confrunta orice copil evreu. El a otrăvit sufletele multor copii. În ce ne privea, diferența era că mama a avut întotdeauna un principiu: nu trebuie să te lași umilit! Trebuie să te opui! Dacă vreunul dintre profesorii mei făcea aluzii antisemite – cel mai adesea nu cu referire la mine, ci la alte eleve evreice, de exemplu elevele evreice din est –, atunci trebuia să mă ridic, să părăsesc clasa, să merg acasă și să povestesc totul, exact cum s-a întâmplat. Apoi, mama scria una dintre nenumăratele ei scrisori recomandate; și evident că treaba era pentru mine definitiv încheiată: aveam o zi de școală liberă, ceea ce era chiar minunat. Dar când așa ceva venea din partea copiilor, n-aveam voie să povestesc acasă. Așa ceva nu conta. Căci de tot ce venea dinspre copii te apărai singur. Așa stând lucrurile, nu mi-am făcut niciodată probleme din cauza asta. Existau la noi reguli de conduită prin care, ca să zic așa, îmi păstram și protejam demnitatea și mă simțeam absolut protejată la mine acasă.

Ați studiat la Marburg, Heidelberg și Freiburg cu profesorii Heidegger, Bultmann și Jaspers; ați avut ca specializare principală filozofia și, pe lângă aceasta, teologia și elenistica. Cum ați ajuns să alegeți aceste materii?

Da, vedeți, m-am gândit deseori la asta. Pot spune însă doar atât: filozofia fusese hotărâtă dinainte. De când aveam 14 ani.

De ce?

Îl citisem pe Kant. Și mă puteți întreba: de ce l-ați citit pe Kant? Cumva, pentru mine, problema era asta: ori pot studia filozofia, ori mă înec, ca să zic așa. Dar asta nu pentru că n-aș fi iubit viața. Nu! V-am spus adineauri – e vorba de acea nevoie de a înțelege.

Da.

Nevoia de a înțelege a existat încă foarte devreme. Vedeți, toate cărțile le aveam acasă în bibliotecă.

În afară de Kant, vă mai amintiți și alte experiențe de lectură deosebite?

Da. Mai întâi de toate, *Filozofia concepțiilor despre lume* a lui Jaspers[1], pe care am citit-o, cred, prin 1920. Pe atunci aveam 14 ani. Apoi am citit Kierkegaard și așa s-a produs declicul.

De aici a venit și preocuparea pentru teologie?

Da. Atunci s-a produs declicul, căci pentru mine ambele aveau legătură una cu alta. Pe atunci aveam dubii că mă pot ocupa cu astfel de lucruri, fiind evreică. Și nu știam cum se va întâmpla una ca asta. Nu aveam nici cea mai mică idee, nu-i așa? Mi-am făcut atunci o mulțime de griji, care ulterior au fost eliminate fără probleme.[2] Cu greaca a fost

---

1. Scrierea lui Karl Jaspers *Filozofia concepțiilor despre lume* a apărut prima oară în 1919.

2. E. Young-Bruehl ne informează că „vrând să meargă la seminarul lui Rudolf Bultmann despre Noul Testament, unde avea loc o discuție prealabilă cu teologul în vederea înscrierii, Hannah Arendt i-a spus lui Bultmann, fără ocolișuri – atât de clar, încât formularea a fost de fiecare dată citată fără modificări, atunci când ea și Hans [Jonas] își aminteau această poveste –, că «nu va accepta nici o aluzie antisemită». Bultmann, un om liniștit și prietenos, a asigurat-o că, dacă în timpul seminarului va apărea vreo afirmație antisemită, «vom fi doi care să facem față situației»" (Elisabeth Young-Breuhl,

altceva. Dintotdeauna am iubit foarte mult poezia greacă. Iar poezia a jucat un mare rol în viața mea. Am început cu poezia greacă, pentru că era cea mai la îndemână. O citeam oricum.

Tot respectul!

Nu, exagerați!

Oare nu tocmai înzestrarea intelectuală pe care ați dovedit-o atât de timpuriu, doamnă Arendt, a fost lucrul care v-a separat uneori, în mod dureros probabil, pe când erați elevă sau tânără studentă, de comportamentul obișnuit al celor din jur?

Așa ar fi trebuit să fie, dacă aș fi fost conștientă de asta. Dar eu credeam că așa sunt toți.

Când v-ați dat seama de eroare?

Destul de târziu. Nu vreau să vorbesc despre asta. Mi-e rușine. Eram de o naivitate de nedescris. În parte și din pricina educației de acasă. La noi nu se vorbea niciodată despre așa ceva, nu se vorbea despre notele primite la școală. Trecea drept un lucru nesemnificativ. La noi acasă, orice ambiție era tratată drept meschinărie. În orice caz, nu eram cu adevărat conștientă. Uneori da, și anume când mă simțeam înstrăinată oarecum de ceilalți oameni.

Această înstrăinare pe care o resimțeați venea din interior?

Da, numai din mine. Dar nu avea legătură cu anumite înzestrări. Nu m-am agățat niciodată de înzestrarea proprie.

De aici a rezultat uneori, în anii tinereții d-voastră, un anume dispreț față de ceilalți?

Da, a intervenit și asta. Și încă foarte devreme. Din cauza acestui dispreț am suferit uneori. Și anume pentru că

Hannah: Viața, opera și epoca, traducere din engleză de Hans Günter Holl, Frankurt am Main, Fischer, 1992, pp. 107 și urm.).

simţeam, de fapt, că nu trebuie, că nu ai voie să faci asta şi aşa mai departe...

În 1933, după ce aţi părăsit Germania, aţi mers la Paris, unde aţi lucrat într-o organizaţie care încerca să-i adăpostească pe tinerii evrei în Palestina. Puteţi să-mi povestiţi ceva legat de acest episod?

Această organizaţie[1] ducea tineri şi copii evrei între treisprezece şi şaptesprezece ani din Germania în Palestina şi îi adăpostea acolo în kibbutzuri. De acolo, de fapt, cunosc şi eu aceste aşezăminte destul de bine.

Chiar de la începuturile lor.

Chiar de la începuturile lor; chiar de atunci am avut un mare respect pentru ele. Copiii primeau aici o pregătire profesională şi şcolară. Din când în când am trecut clandestin peste graniţă şi copii polonezi. Era o activitate socială normală, o activitate educativă. Existau tabere mari la ţară, unde copiii erau pregătiţi, li se predau chiar şi lecţii, unde învăţau muncile câmpului şi unde, mai întâi de toate, trebuiau să crească. Trebuiau îmbrăcaţi din cap până-n picioare, trebuia să gătim pentru ei şi trebuia, mai ales, să ne ocupăm de actele lor, să luăm legătura cu părinţii şi, mai cu seamă, să facem rost de bani. Sarcina asta mi-a fost încredinţată în mare măsură mie. Am lucrat împreună cu franţuzoaice. Aşadar, cam asta era în linii mari activitatea. Mai ales decizia de a mă apuca de această muncă a fost decisivă. Vreţi să vă vorbesc despre asta, sau nu?

Vă rog!

Vedeţi, eu veneam dinspre o activitate pur academică. Şi, în această privinţă, anul 1933 mi-a lăsat o impresie foarte

1. Se referă aici la Tineretul-Alijah.

durabilă. În primul rând una pozitivă, iar în al doilea rând, negativă – poate că ar trebui să spun: mai întâi negativă, și apoi pozitivă. Astăzi gândim adesea că șocul produs de anul 1933 printre evreii germani se explică prin faptul că Hitler a acaparat puterea. Numai că, în ceea ne privește pe mine și pe cei din generația mea, pot spune că afirmația asta cuprinde o stranie neînțelegere. S-a întâmplat desigur ceva foarte rău atunci. Însă era ceva politic, nu era ceva personal: nu era nevoie să vină Hitler la putere, vezi Doamne, ca să știm că naziștii ne sunt dușmani! Era totuși un lucru evident, de cel puțin patru ani, pentru orice om care nu era sărac cu duhul. Că o mare parte a poporului german stătea în spatele lor, și asta știam. De aceea nu aveam cum să fim luați prin surprindere și șocați în anul 1933.

Vreți să spuneți că șocul anului 1933 a constat în faptul că ceea se întâmpla în planul general al politicii a luat o turnură personală?

Nu, nici măcar. Sau și asta. În primul rând, politica obișnuită devenea destin personal imediat ce ieșeai din casă. Dar, în al doilea rând, știți ce era conformarea ideologică (*Gleichschaltung*)*. Or, asta însemna că și prietenii s-au conformat! Așadar problema, adevărata problemă personală, a fost nu ce fac dușmanii noștri, ci ce fac prietenii

* *Gleichschaltung*, conformarea ideologică, adică adeziunea inițial voluntară la ideologia nazistă, a fost procesul derulat între 1933–1934, prin care Hitler și partidul nazist au reușit să acapareze puterea totală prin eliminarea oricărei opoziții și printr-o puternică propagandă antisemită. Acest proces a vizat controlarea tuturor palierelor societății prin crearea unui aparat represiv, al unui cadru legislativ și a unor organizații de masă care puteau implica ansamblul populației. Metodele folosite de naziști în cadrul acestui proces au fost la început seducția, iar mai apoi intimidarea și teroarea.

noștri. Ceea ce s-a petrecut atunci, în tumultul conformării ideologice când totul ținea de libera alegere – în nici un caz ca în perioada când totul stătea sub presiunea terorii – era ca și cum s-ar fi creat un spațiu gol în jurul cuiva. Eu trăiam într-un mediu intelectual, dar cunoșteam și alți oameni. Și am putut constata că printre intelectuali conformarea a fost, ca să zic așa, regula. Dar nu și printre ceilalți. Și asta n-am uitat niciodată. Am plecat din Germania, stăpânită de imaginea aceasta – firește, ca întotdeauna, puțin exagerată: Niciodată! Nu mă voi mai amesteca niciodată în vreo treabă intelectuală! Nu vreau să mai am de-a face cu nici o comunitate de intelectuali! Nu credeam, bineînțeles, că evreii germani sau intelectualii germani de origine evreiască s-ar fi comportat în mod esențial diferit dacă ar fi fost puși în altă situație decât cea în care s-au aflat. Nu credeam asta. Credeam că totul avea legătură cu această profesie, cu tot ce ține de intelectualitate. Vorbesc la trecut... Acum știu mai multe despre asta...

Tocmai voiam să vă întreb: credeți asta și acum?

Nu cu aceeași intensitate. Însă, dat fiind că ține de esența intelectualului să-și facă, ca să zic așa, idei cu privire la toate cele, văd situația în continuare la fel. Vedeți, dacă cineva se conforma unei ideologii fiindcă trebuia să-și protejeze soția și copilul, nimeni nu i-o putea lua în nume de rău. Grozăvia apărea atunci când ajungeau să creadă cu adevărat în așa ceva! Pentru puțin timp, unii chiar pentru foarte puțin timp. Dar asta înseamnă totuși că și-au făcut idei pornind de la Hitler. Și, pe alocuri, și-au făcut idei teribil de interesante! Fantastic de interesante și de complicate! Toate planând undeva deasupra, peste nivelul omului obișnuit! Or, tocmai asta mi s-a părut grotesc. Azi aș putea

spune că au căzut în capcana propriilor idei. Asta s-a întâmplat. Dar pe atunci nu-mi dădeam seama.

Și, fiindcă aceste cercuri, de care atunci ați vrut să vă despărțiți radical, aveau pentru d-voastră o valoare deosebită, tocmai de aceea v-ați îndreptat către o activitate practică?

Da, latura pozitivă este următoarea: am ajuns la o clarificare pe care atunci o exprimam de fiecare dată printr-un enunț care mă implica pe mine însămi: „Când ești atacat ca evreu, trebuie să te aperi ca evreu." Nu ca german, sau ca cetățean al lumii, ori din perspectiva drepturilor omului sau mai știu eu cum. Ci trebuia să te întrebi: ce pot face eu concret, ca evreu? De aici a decurs, mai apoi, intenția clară că de acum vreau să-mi organizez acțiunea. Era pentru prima dată. Și am organizat-o, firește, în rândul sioniștilor. Erau singurii pregătiți. Cred că pentru asimilați n-ar fi avut nici un sens. De altfel, până atunci nu avusesem niciodată de-a face cu asta în mod real. Până atunci mă preocupase doar problema evreiască în sine. Lucrarea despre Rahel Varnhagen era deja încheiată când am părăsit Germania.[1] Iar acolo problema evreiască chiar joacă un rol. Am scris atunci această lucrare tot în sensul aceluiași principiu: „Vreau să înțeleg." Nu tratam acolo problemele mele personale legate de evreitate. Însă, acum, problema mea personală devenise tocmai apartenența la evreitate. Iar această problemă a mea era una politică. Pur politică! Voiam să mă implic într-o

1. Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: povestea vieții unei evreice germane în perioada romantismului*. La începutul anilor 1958, în prefața cărții, Hannah Arendt mărturisea că manuscrisul, „fără ultimele două capitole", a fost finalizat până în 1933, când a părăsit Germania. Cele două capitole care lipseau au fost scrise în timpul emigrației la Paris, între 1937 și 1938. Cartea a apărut pentru prima dată în 1958 în limba engleză.

activitate practică – una exclusiv evreiască. Și, în acest sens, m-am orientat către Franța.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial ați ajuns în Statele Unite ale Americii, unde lucrați în prezent ca profesoară de teorie politică, nu de filozofie…

Mulțumesc.

…la Chicago. Locuiți în New York. Soțul d-voastră, cu care v-ați căsătorit în 1940, lucrează de asemenea ca profesor de filozofie în America. Iată că provincia academică, căreia îi aparțineți din nou – după decepția din anul 1933 – este acum una internațională. Totuși aș dori să vă întreb dacă Europa de dinainte de Hitler, care nu va mai exista niciodată, nu vă lipsește cumva. Când reveniți în Europa, ce vi se pare că a rămas neschimbat și ce anume aveți impresia că s-a pierdut pentru totdeauna?

Europa de dinainte de Hitler? Nu pot să spun că mi-e dor de ea. Ce a rămas? A rămas limba.

Iar asta înseamnă mult pentru d-voastră?

Foarte mult. Am refuzat întotdeauna în mod conștient să pierd limba maternă. Am păstrat mereu o anumită distanță atât față de franceză, pe care o vorbeam cândva foarte bine, cât și față de engleză, în care scriu acum.

Chiar asta voiam să vă întreb: acum scrieți în engleză?

Scriu în engleză, dar nu mi-am pierdut niciodată o anumită distanță față de ea. E o diferență incredibilă între limba maternă și celelalte limbi. În ce mă privește, mă pot exprima teribil de simplu: știu pe de rost o mare parte din poezia germană. Cumva, ea se mișcă mereu în subconștientul meu – *in the back of my mind*; or, așa ceva bineînțeles că nu mai poți obține niciodată. În germană îmi permit lucruri pe care nu mi le-aș putea permite niciodată în engleză. Dar

acum mi le permit uneori chiar și în engleză, pentru că am devenit, iată, cam obraznică, însă în mod obișnuit păstrez această distanță. În orice caz, limba germană este lucrul esențial care mi-a rămas și pe care l-am păstrat mereu, în mod conștient.

Chiar și în cele mai amare vremuri?

Întotdeauna. M-am tot gândit: ce e de făcut? Căci, în fond, nu limba germană fusese cea care o luase razna. Și, apoi, nu există înlocuitor pentru limba maternă. Poți s-o uiți, e adevărat. Am întâlnit astfel de situații. Unii vorbesc limbile străine mai bine decât mine. Eu încă vorbesc cu un accent puternic și nu prea folosesc cuvinte neaoșe. Ei o vorbesc extrem de corect. Dar asta devine o limbă în care clișeele se înlănțuie unul după altul, deoarece productivitatea pe care o ai în limba maternă ți-a fost anihilată atunci când ai uitat-o.

În cazul în care cineva și-a uitat limba maternă, nu credeți că este vorba despre consecința unei refulări?

Ba da, foarte adesea. Am fost șocată să văd acest lucru la unii oameni. Vedeți, momentul decisiv n-a fost anul 1933; în orice caz, nu pentru mine. Momentul decisiv a fost acea zi în care am aflat cu toții despre Auschwitz.

Când a fost asta?

În 1943. Iar la început n-am crezut, chiar dacă soțul meu și cu mine am spus întotdeauna că șleahta aia e în stare de orice. Dar așa ceva n-am crezut, poate și pentru că era împotriva oricărei necesități de ordin militar și nu răspundea nici unei nevoi. Soțul meu fusese înainte istoric militar și pricepea câte ceva din lucrurile astea. El mi-a zis: nu da crezare unor asemenea povești, așa ceva n-au cum să facă! Și totuși, o jumătate de an mai târziu, a trebuit să credem,

fiindcă am avut dovada. Ăsta a fost adevăratul șoc. Înainte ne spuneam: asta e, avem dușmani! Era absolut normal. De ce n-ar avea un popor dușmanii lui? Dar acum era cu totul altceva. A fost pur și simplu ca și cum ți s-ar fi căscat o prăpastie dinainte. Pentru că avuseserăm cu toții impresia că, într-un fel sau altul, totul se putea repara, așa cum în politică se întâmplă câteodată ca totul să poată reveni la normal. Dar aici nu se mai punea problema. *Așa ceva n-ar fi trebuit să se întâmple niciodată.* Și nu mă refer aici la numărul de victime. Mă refer la felul în care erau fabricate cadavrele și așa mai departe – nu-i nevoie să mai insist asupra amănuntelor. Așa ceva n-avea voie să se întâmple. Acolo s-a petrecut ceva cu care noi toți nu ne putem împăca. Cât despre celelalte lucruri care s-au întâmplat, pot spune: a fost uneori puțin mai greu, am fost foarte săraci, am fost urmăriți, a trebuit să fugim, a trebuit să ne descurcăm cum am putut și lucruri de tipul ăsta; așa cum se întâmplă întotdeauna. Dar eram tineri. Pe mine chiar m-a distrat un pic treaba asta. Nu pot să spun altfel. Dar așa ceva, așa ceva nu se compară cu nimic. A fost cu totul altceva. Cu toate celelalte, fiecare în parte se poate împăca în plan personal.

Mi-ar face plăcere să aflu, doamnă Arendt, care dintre judecățile d-voastră despre Germania de după război, pe care ați vizitat-o deseori și unde au apărut cele mai importante dintre operele d-voastră, au suferit eventuale transformări din 1945 încoace?

Am revenit pentru prima dată în Germania în 1949, din însărcinarea unei organizații evreiești pentru salvarea patrimoniului cultural iudaic, a cărților în principal.[1] Am venit

1. Din 1949 până în 1952 Hannah Arendt a fost directoare în cadrul organizației Jewish Cultural Reconstruction (New York). În

cu foarte bune intenții. Încă din 1945 aveam convingerea următoare: ceea ce s-a petrecut în '33 – față de ceea ce s-a întâmplat ulterior – este nesemnificativ. Desigur, e vorba de pierderea încrederii în prieteni, dacă mă pot exprima atât de dur...

Pe care ați trăit-o personal...

Desigur. Dar, vedeți, când cineva devenea nazist și apoi scria un articol despre asta, nu era nevoie să se poarte față de mine personal ca un om de încredere. Oricum nu mai vorbeam cu el. Nu mai era nevoie să mă caute, era deja exclus din cercul meu. Asta e foarte clar. Însă nici unul dintre ei nu era criminal. Erau doar oameni care, cum aș spune astăzi, au căzut în propria capcană. Nici ei n-au dorit ceea ce s-a întâmplat ulterior. Prin urmare, mi s-a părut că în prăpastia ce ni se căscase dinainte mai trebuia să existe un punct de sprijin. Și așa au stat lucrurile și în cazul multor relații personale. M-am certat cu mulți oamenii; nu sunt foarte prietenoasă, nu sunt nici foarte politicoasă, spun ceea ce cred. Dar cumva lucrurile au reintrat în normal cu o seamă de oameni. Cum am spus, sunt cu toții doar niște oameni care ocazional, timp de câteva luni, sau, în cel mai rău caz, câțiva ani, au făcut câte ceva; dar nu crime sau denunțuri. Deci, cum am spus: oameni care și-au făcut idei pornind de la Hitler. Dar, în general, cea mai puternică trăire pe care o ai atunci când revii în Germania – în afară de experiența retrăirii trecutului, care în tragedia greacă reprezintă întotdeauna momentul de răscruce al acțiunii – este o puternică cutremurare. Și, în afară de asta, faptul că auzi limba germană

---

această calitate a poposit în Europa din noiembrie 1949 până în martie 1950.

vorbită pretutindeni pe stradă. O experiență care m-a făcut nespus de fericită.

Așa vedeați lucrurile în 1949, când ați venit?

Da, cam așa le vedeam când am venit. Iar astăzi, când lucrurile s-au reașezat și au luat-o, putem spune, într-o direcție clară, sunt mai rezervată decât înainte. Mai rezervată decât eram atunci când ne simțeam cutremurați.

Și asta deoarece, după aprecierea d-voastră, situația din țara noastră a luat-o mult prea repede într-o direcție anume?

Da, și uneori într-o direcție pe care eu n-o agreez. Și pentru care nu mă simt responsabilă. Văd lucrurile din afară, nu? Și asta înseamnă că astăzi particip mai puțin la ceea ce se întâmplă decât o făceam înainte. Asta poate că ține și de trecerea timpului. Vedeți, cincisprezece ani nu sunt o bagatelă!

Simțiți așadar o indiferență tot mai mare odată cu trecerea timpului?

Distanțare este cuvântul. Indiferență e prea mult spus. Însă distanțare se potrivește.

Doamnă Arendt, în această toamnă a apărut în Germania Federală cartea d-voastră despre procesul lui Eichmann în Ierusalim. Această lucrare a fost foarte intens discutată încă de la apariția ei în America. Mai ales din partea evreilor au fost lansate la adresa cărții d-voastră multe acuzații despre care spuneți că sunt efectul, pe de o parte, al unor neînțelegeri, iar pe de alta, al unei campanii politice dirijate. Dintre toate problemele tratate de d-voastră aici, cea care stârnește prima reacție este întrebarea în ce măsură le-ar putea fi reproșată evreilor supunerea pasivă în fața uciderilor în masă coordonate de germani, sau în ce măsură colaborarea anumitor vechi membri ai consiliilor evreiești ar putea deveni aproape o formă

de co-vinovăție. Oricum ar fi – pentru a contura un portret Hannah Arendt –, această carte despre Eichmann îmi pare că ridică mai multe întrebări. Pot începe cu asta: vă doare reproșul care, din când în când, se aduce cărții d-voastră, acela că îi lipsește iubirea față de poporul evreu?

Mai întâi permiteți-mi, cu toată prietenia, să constat că și d-voastră ați devenit o victimă a acestei propagande. Nicăieri în carte n-am acuzat poporul evreu pentru lipsă de împotrivire. Asta a făcut altcineva, mai exact domnul Hausner, din partea procuraturii israeliene, în cadrul procesului împotriva lui Eichmann. Eu tocmai că am socotit aceste întrebări puse de el martorilor din Ierusalim drept lipsite de sens și oribile.

Am citit cartea. Știu asta. Numai că unele dintre reproșurile care vi se aduc pornesc de la tonul cu care au fost scrise unele pasaje.

Asta e cu totul altceva. Împotriva acestui fapt n-am nimic de zis. Și nici nu vreau să discut despre asta. Dacă unii cred că despre așa ceva nu poți scrie decât pe un ton patetic... Vedeți, sunt oameni care îmi iau asta, faptul că mai pot râde, în nume de rău și, în parte, îi pot înțelege. Însă eu chiar credeam că Eichmann e un prostălău și vă spun că i-am citit tot dosarul de la anchetă, 3 600 de pagini; l-am citit cu foarte mare atenție. Și nici nu mai știu de câte ori am râs. Am râs chiar în hohote! Iar oamenii îmi iau această reacție în nume de rău, și împotriva acestui fapt nu pot face nimic. Știu însă un lucru: eu aș râde pesemne și cu trei minute înainte de a ști că mor! Asta ar fi, spun ei, tonul cărții. Firește că tonul este preponderent ironic, asta-i absolut adevărat. Tonul este, în cazul de față, chiar omul. Dar când mi se impută că aș fi acuzat poporul evreu, asta e o minciună propagandistică de rea-credință și nimic mai mult.

În ce privește tonul însă, asta e o obiecție care mă vizează pe mine ca persoană. Și împotriva ei nu pot face nimic.

Și sunteți pregătită s-o suportați?

Bineînțeles, cu plăcere! N-ai ce face în acest caz, nu-i așa? Nu le pot spune oamenilor: mă înțelegeți greșit, în realitate în inima mea se întâmplă asta sau asta! Ar fi totuși ridicol.

Legat de asta, aș dori să aduc încă o dată în discuție o mărturisire a d-voastră, unde spuneți: „Nu am iubit niciodată în viața mea vreun popor sau vreo «colectivitate», fie că e vorba despre germani, francezi, americani, vreo clasă muncitoare sau ce-o mai fi. Îmi iubesc cu adevărat doar prietenii, pentru toate celelalte iubiri mă simt cu totul incapabilă." Dar mai ales: „Această iubire pentru evrei, de vreme ce eu însămi sunt evreică, mi s-ar părea suspectă." Aș putea să vă întreb ceva pornind de aici? Omul, ca ființă politic activă, n-are voie să aparțină unei grupări? În ce măsură această apartenență poate fi numită și iubire? Nu vă temeți că poziția d-voastră ar putea fi sterilă din punct de vedere politic?

Nu. Ba chiar aş putea spune că cealaltă poziție este sterilă în plan politic. A aparține unui grup reprezintă, mai întâi de toate, un dat natural. Aparținem unui grup oarecare prin naștere. Dar a aparține unui grup în al doilea sens la care v-ați referit, și anume să te organizezi în vederea lui, e cu totul altceva. Această organizare are loc întotdeauna în contextul lumii în care trăim. Asta înseamnă că ceea ce-i ține laolaltă pe cei care s-au organizat astfel se numește, în sens obișnuit, interes. Relația directă, personală, cea în cazul căreia putem vorbi despre iubire, există în cea mare măsură în dragoste și, într-un anumit sens, în prietenie. În această relație persoana e abordată direct și rămâne independentă de legăturile cu lumea în ansamblul ei. E posibil ca oamenii din

diverse organizații să lege prietenii personale unii cu alții. Dar a amesteca aceste lucruri, a aduce iubirea la masa tratativelor, cred că este – ca să mă exprim iarăși dur – un lucru fatal.

Considerați aceste relații apolitice?

Le consider apolitice, lipsite de relevanță în planul lumii în care trăim. Și consider că ele nu-și au nicidecum locul aici. Recunosc că poporul evreu este un model pentru ce înseamnă o națiune care s-a conservat de-a lungul mileniilor, dincolo de legăturile cu lumea din jur.

„Lume" înseamnă, în terminologia d-voastră, spațiu al politicii.

Da, spațiu al politicii.

Și deci poporul evreu a fost unul apolitic?

N-aș putea spune că lucrurile au stat pe de-a-ntregul așa, deoarece comunitățile au fost și ele, firește, până la un anumit nivel, politice. Religia iudaică este o religie națională. Dar conceptul de politică avea aici valabilitate doar în anumite limite, adică într-un sens foarte larg. Această pierdere a lumii proprii, pe care poporul evreu a suportat-o în destrămarea sa, a produs, cum se întâmplă la toate popoarele paria, o coeziune aparte printre cei care îi aparțineau. Asta s-a schimbat de când a fost înființat statul Israel.

A dispărut odată cu asta ceva a cărui pierdere o deplângeți?

Da, libertatea se plătește scump. Umanitatea specifică a evreilor, aflată sub semnul desprinderii de lume, avea în ea ceva foarte frumos. Sunteți prea tânăr, n-ați mai apucat s-o cunoașteți. Era ceva foarte frumos: *o situare-dincolo-de-orice-legătură-socială,* o lipsă totală de prejudecăți pe care eu am trăit-o cu mare intensitate când mă aflam în preajma mamei și pe care ea o practica și în relația cu comunitatea iudaică. Toate astea i-au adus desigur extrem

de multe neplăceri. Plătești ca să te eliberezi. Am vorbit odată despre asta în conferința despre Lessing...

...la Hamburg, în anul 1959...

Da, acolo spuneam: „această umanitate supraviețuiește zilei eliberării, dar nu și primelor cinci minute de libertate"[1]. Vedeți, asta s-a întâmplat și cu noi.

N-ați dori o revenire?

Nu. Știu că trebuie plătit un preț pentru libertate; dar nu pot spune că-l plătesc cu plăcere.

Doamnă Arendt, simțiți că vreo cunoaștere pe care ați dobândit-o pe drumul speculațiilor politico-filozofice sau al analizei sociologice v-a făcut să vă simțiți atât de obligată, încât publicarea ei să devină o datorie? Sau recunoașteți că există motive care permit trecerea sub tăcere a unui adevăr pe care l-ați aflat?

Da, vedeți, e o problemă foarte dificilă. Asta este, în fond, singura întrebare care m-a interesat în timpul întregii controverse legate de cartea despre Eichmann. Și totuși ea n-a apărut deloc, până când n-am conturat-o eu. Ea este singura întrebare serioasă. Restul e doar vorbărie propagandistică. Deci: *fiat veritas pereat mundus*. În definitiv, cartea despre Eichmann n-a atins asemenea lucruri. Ea nu aduce, în fond, atingere intereselor legitime ale nimănui. Se crede doar asta.

Dar, desigur, acest aspect al legitimității trebuie să-l lăsați în seama dezbaterii publice.

Da, așa este. Aveți dreptate... trebuie încă dezbătut ce anume este legitim. Și probabil că eu înțeleg prin „legitim" altceva decât organizațiile evreiești. Dar să admitem pentru

1. *Cf.* Hannah Arendt, „Gânduri despre Lessing: despre umanitatea în vremuri întunecate", în *Umanitatea în vremuri întunecate*.

moment că ar fi în joc interese reale, pe care și eu le recunosc...

Se poate deci trece sub tăcere un asemenea adevăr?

Dacă eu aș fi putut? Da! În orice caz, tot aș fi scris ... Vedeți, m-a întrebat cineva la un moment dat: dacă ați fi știut dinainte asta sau asta, n-ați fi scris altfel cartea despre Eichmann? I-am răspuns că nu. Aș fi fost pusă în fața alternativei de a scrie sau de a nu scrie. Desigur, poți să-ți ții gura.

Da.

Nu trebuie să te pronunți întotdeauna. Acum însă există următoarea problemă: ajungem la ceea ce, în secolul al XVIII-lea, era numit „adevăr factual". Este vorba exclusiv despre adevăruri factuale. Nu e vorba despre păreri. Iar păstrătoare ale acestor adevăruri factuale sunt științele istorice din universități.

Nu întotdeauna au fost cele mai bune păstrătoare.

Nu. Ele decad. Se lasă controlate de stat. Mi s-a relatat că, în privința unei cărți oarecare despre izbucnirea Primului Război Mondial, un istoric a spus: „Nu-mi voi lăsa amintirile despre acele mărețe vremuri să fie distorsionate!" Un astfel de om nu-și dă seama cine este cu adevărat. Dar asta, desigur, nu e interesant. El este *de facto* păstrătorul adevărului istoric, al adevărului factual. Și știm cât de importanți sunt acești păstrători, dacă ne gândim la istoria bolșevică, unde istoria se rescrie la fiecare cinci ani și ne rămân necunoscute fapte cum ar fi dacă a existat sau nu un anume domn Troțki. Vrem să ajungem acolo? Au regimurile un interes în acest sens?

S-ar putea să aibă. Dar au vreun drept să facă asta?

Dacă au vreun drept? Se pare că nici ei înșiși nu cred că l-ar avea, căci altfel n-ar mai tolera universitățile. Deci există

și un interes al statului în ce privește adevărul. Nu mă refer aici la secrete militare, asta e cu totul altceva. Totuși, această poveste datează de douăzeci de ani. Așadar, de ce nu se poate spune adevărul?

Poate pentru că douăzeci de ani reprezintă încă prea puțin.

Asta spun unii, dar alții spun că după douăzeci de ani nu mai poți să scoți deloc adevărul la lumină. Asta înseamnă că există, în orice situație, interesul de a te arăta nepătat. Dar acesta nu e un interes legitim.

Așadar, vreți să spuneți că, atunci când există dubii, trebuie să dăm întâietate adevărului.

Aș spune că imparțialitatea – care a apărut pe lume cu Homer...

Chiar și pentru cei învinși...

Exact! „Fiindcă mută-i gura sa / A bravului bărbat învins, / Despre Hector mărturie oi da"[1], nu-i așa? Asta a făcut Homer. Apoi a venit Herodot și a zis: „Marile izbânzi ale grecilor și ale barbarilor..."[2] Din acest spirit a apărut întreaga știință, chiar și cea modernă, și chiar știința istoriei. Când nu ești capabil de această imparțialitate, pentru că se întâmplă să-ți iubești într-atât propriul popor, încât îl lingușești întruna – atunci nu

1. Versuri din poezia lui Schiller, *Sărbătoarea victoriei*, citatul exact sună astfel: „Fiindcă mută-i gura sa / A bravului bărbat învins, / Despre Hector mărturie oi da / Spuse un fiu, cel din Tedeu descins."

2. Aluzie la prima propoziție din *Istoria perșilor* a lui Herodot, unde se spune că prin povestire trebuie împiedicată uitarea „marilor și minunatelor izbânzi pe care le-au făcut în parte elenii, în parte barbarii". *Cf.* și Hannah Arendt *Ce este politica?* [trad. rom. *Introducere în politică*, în volumul *Făgăduința politicii*, Humanitas, București, 2010, p. 236].

se mai poate face nimic. Sunt de părere că oameni ca ăştia nu sunt patrioţi.

Într-una dintre cele mai importante opere ale d-voastră – Vita activa sau Despre viaţa activă *– ajungeţi la concluzia, doamnă Arendt, că epoca modernă a detronat opinia comună, adică opinia cu privire la preeminenţa politicului. Indicaţi drept fenomene specifice societăţii moderne dezrădăcinarea, singurătatea maselor şi triumful unui tip uman care îşi găseşte satisfacţia în munca abrutizantă şi în consumism. Privitor la asta am două întrebări. Mai întâi, cât de mult este o cunoaştere filozofică de un asemenea nivel determinată de experienţele personale care, într-o primă fază mai ales, pun gândirea în mişcare?*

Nu cred că e posibil vreun proces de gândire în afara unei experienţe personale. Orice gândire este gândire asupra a ceva, asupra unui lucru sau eveniment. Nu-i aşa? Trăiesc în lumea modernă şi bineînţeles că în această lume am experienţele mele. De altfel, această situaţie a fost desigur constatată şi de mulţi alţi oameni. Vedeţi, de aceea este atât de importantă chestiunea cu acel *doar-a-munci-şi-a-consuma*, deoarece şi prin ea se face cunoscută o pierdere a lumii. Omului nu-i mai pasă cum arată lumea.

Cuvântul „lume" fiind înţeles întotdeauna ca spaţiu în care se naşte politica.

Acum chiar mult mai amplu decât cel în care lucrurile devin publice – ca spaţiu în care locuieşti şi care trebuie să arate cum se cuvine. În care, desigur, apare şi arta. În care apar toate lucrurile posibile. A apărut ideea, iar Kennedy a încercat asta, să se lărgească în mod decisiv spaţiul destinat apariţiilor publice, fiind invitaţi la Casa Albă poeţi şi mulţi alţi pierde-vară. Prin urmare, toţi aceştia ar putea face parte

dintr-un asemenea spațiu. Când doar muncește și consumă, omul este împins într-o totală izolare în sine însuși.

Redus la biologic.

La biologic și la sine însuși. Și asta are legătură cu singurătatea, cu starea de părăsire. În procesul muncii intervine o singurătate specifică. Nu pot intra acum în detalii, ar însemna să mergem prea departe. Dar pot spune că această părăsire despre care vorbeam constă tocmai în acea *izolare-în-sine-însuși* în care, într-o anumită măsură, consumul ia de fapt locul activităților relevante.

Și o a doua întrebare în legătură cu aceasta: În Vita activa *ajungeți la concluzia că „adevăratele experiențe orientate către lume" – sunt vizate deci judecăți și experiențe de cel mai înalt nivel politic – „se sustrag din ce în ce mai mult orizontului de experiență al existenței umane medii". Spuneți că astăzi „capacitatea de a acționa ar fi redusă la puțini oameni"*[1]*. Ce înseamnă acest lucru în planul politicii practice, doamnă Arendt? În ce măsură, date fiind aceste condiții, un stat, care, cel puțin teoretic, se bazează pe responsabilitatea comună a tuturor cetățenilor, devine o ficțiune?*

Da, vreau să precizez anumite lucruri. Mai întâi, vedeți, această incapacitate de a te orienta cu adevărat în conformitate cu lucrurile nu privește doar masa largă a oamenilor. Ea privește, la fel de mult, toate celelalte niveluri. Aș spune că-l privește chiar și pe omul de stat. Omul de stat este înconjurat, încercuit de o armată de experți. Iar întrebarea care se pune este cine are ultimul cuvânt, expertul sau omul de stat? Omul de stat trebuie să ia în cele din urmă decizia. Aproape că nu poate lua nici o decizie, dacă e vorba să se

1. Hannah Arendt, *Vita activa sau despre viața activă*, pp. 316 și urm.

bazeze doar pe propria cunoaştere. Poate să nici nu se pricеapă deloc la toate aceste lucruri. Trebuie să se informeze de la experţi, chiar de la experţi care, în principiu, ar trebui să se contrazică mereu între ei. Nu-i aşa? Orice om de stat raţional solicită experţi cu puncte de vedere opuse. Pentru că el trebuie să vadă lucrurile din toate perspectivele. Nu-i aşa? Trebuie să le cântărească pe toate. Iar această cântărire este un proces misterios în cel mai înalt grad. Prin el se manifestă apoi opinia comună. Iar, ca să reluăm, în legătură cu masa oamenilor aş vrea să spun următorul lucru: oriunde sunt oameni laolaltă, indiferent de număr, se constituie interese publice.

Întotdeauna.

Şi se constituie astfel spaţiul public. În America, unde mai există încă asocieri spontane, care apoi se destramă iarăşi, acele „asociaţii" despre care vorbea deja Tocqueville, lucrul se poate vedea foarte clar. În prezent, orice interes public e legat de un anumit grup de oameni, de o vecinătate, sau chiar de o casă, ori de un oraş, sau de un grup de altă factură. Oamenii se adună atunci laolaltă şi sunt astfel capabili să acţioneze public în aceste chestiuni. Căci aceste chestiuni îi privesc pe toţi. Ceea ce înseamnă, mergând în direcţia către care ţinteşte întrebarea d-voastră, că acest lucru este valabil doar în cazul celor mai importante decizii, de la nivelul cel mai înalt. Iar aici, credeţi-mă, diferenţa dintre omul de stat şi omul de pe stradă nu este, în principiu, foarte mare.

Doamnă Arendt, aţi păstrat mereu legătura cu Karl Jaspers, vechiul d-voastră profesor, având-l ca partener constant de dialog. În ce privinţă credeţi că v-a influenţat cel mai mult profesorul Jaspers?

Vedeți, Jaspers este omul care, atunci când vorbește, totul se luminează în jur. Are o totală franchețe, o încredere, o directețe a vorbirii pe care nu le-am mai întâlnit la nici un alt om. Iar asta m-a impresionat încă de când eram foarte tânără. În afară de asta, el are un concept de libertate cuplat cu rațiunea, care mie îmi era cu totul străin când am ajuns la Heidelberg. Nu știam nimic despre asta, deși îl citisem pe Kant. Această rațiune, ca să zic așa, am văzut-o *in praxi*. Și, dacă pot spune astfel – eu am fost crescută fără tată –, m-am lăsat educată de el. Nu vreau, pentru Dumnezeu, să-l fac responsabil pentru tot parcursul meu ulterior, dar dacă a reușit cineva să mă aducă la rațiune, atunci el a fost acela. Iar acest dialog, desigur, este astăzi cu totul altfel. A fost, de fapt, cea mai puternică experiență a mea de după război. Faptul că un asemenea dialog există! Că se poate vorbi astfel!

Îngăduiți-mi o ultimă întrebare. Într-un omagiu dedicat lui Jaspers, ați spus: „Umanitatea nu se câștigă niciodată prin singurătate și nici prin faptul că opera proprie este oferită spațiului public. Numai acela care, având «cutezanța de a ieși în spațiul public», își pune deopotrivă în joc propria viață și propria persoană, numai acela o poate obține."[1] *Ce înseamnă pentru Hannah Arendt această „cutezanță de a ieși în spațiul public" (din nou un citat al lui Jaspers)?*

Cutezanța de a ieși în spațiul public mi se pare un concept clar. Te expui în lumina spațiului public, și anume ca persoană. Chiar dacă sunt de părere că n-ai voie să apari și să acționezi în spațiul public reflectându-te pe tine însuți, știu totuși că, de fiecare dată când acționează, persoana

1. Hannah Arendt, „Laudatio lui Karl Jaspers", în *Oameni în vremuri întunecate*, pp. 89–98.

ajunge să se exprime pe sine mai mult decât în orice altă activitate. Iar aici trebuie spus că vorbirea este și ea o formă a acțiunii. Așadar acesta este un aspect.

Un al doilea tip de cutezanță este acesta: începem ceva, ne prindem firul propriu într-o țesătură de relații. Ce va ieși din asta nu știm niciodată. În privința asta suntem cu toții nevoiți să spunem: iartă-le, Doamne, ceea ce fac, căci nu știu ce fac. Iar asta e valabil pentru orice acțiune. Pur și simplu pentru că, foarte concret vorbind, nu se poate ști ce va ieși. Iar asta înseamnă cutezanță. Și aș afirma că ea e posibilă doar dacă ai încredere în oameni. Adică dacă ai încredere – într-un sens greu de definit, dar fundamental – în omenescul tuturor oamenilor. Altfel n-ai putea face nimic.

„EICHMANN ERA DE O PROSTIE REVOLTĂTOARE."

INTERVIU CU JOACHIM FEST
(*Das Thema*, SWR TV, 1964)

Traducere din germană de
Cristina Cioabă

JOACHIM FEST *Doamnă Arendt, credeți că există vreo legătură între procesul lui Eichmann și așa-numitele procese ale lagărelor de concentrare din Germania*[1], *sau înainte de toate: sunt reacțiile în Germania și în Israel într-un anume sens comparabile? Ce-i drept, s-a vorbit uneori despre faptul că germanii și evreii ar avea ceva în comun: ceea ce numim, cu o expresie nu prea fericită, așa-zisul trecut nedepășit.*

HANNAH ARENDT Așadar, avem două întrebări. Dați-mi voie să vă răspund mai întâi la prima: sunt de părere că procesul lui Eichmann a funcționat ca un adevărat catalizator pentru procesele din Germania. Unele dintre ele au avut loc mai înainte, iar unele arestări s-au făcut încă și mai devreme. Însă, dacă priviți lucrurile dintr-o perspectivă statistică și

---

1. La momentul interviului aveau loc în Frankfurt pe Main ședințele publice ale primului proces din Germania privitor la Auschwitz: acțiunea judiciară 4 Ks 2/63, speță penală, împotriva lui Mulka și a altora. Procesul, intentat de procurorul general de la acea dată, Fritz Bauer, este cel mai amplu din istoria justiției germane. A durat douăzeci de luni (de la 20 decembrie 1963 până la 20 august 1965) și a avut drept acuzați în total 22 de criminali naziști, care au fost totodată condamnați (după trei recursuri). *Cf.* documentația procesului, editată de Institutul Fritz Bauer: *Auschwitz-Prozeß. 4 Ks/63. Frankfurt am Main*, Köln, Editura Snoeck, 2004. La una dintre aceste ședințe, ținută în Casa Gallus din Frankfurt, a fost și Hannah Arendt împreună cu Joachim Fest.

dacă aveți în minte data răpirii lui Eichmann[1], deci nu pe cea a procesului, atunci veți fi nevoit să acceptați asta, pur statistic. Dar nu vreau să mă pronunț acum și aici în această privință, spunând de ce anume s-a întâmplat așa – căci acesta este un simplu fapt.[2]

Acum, d-voastră spuneți pe bună dreptate că problema trecutului nedepășit ar avea-o în comun atât evreii, cât și germanii. Aș restrânge întrucâtva valabilitatea acestei afirmații. Mai întâi, desigur, trebuie spus că modul de raportare la acest trecut comun nedepășit diferă foarte mult în cazul victimelor și al călăilor; căci și membrii consiliilor evreiești*

1. Pe data de 11 mai 1960, Eichmann a fost arestat în apropiere de Buenos Aires (Argentina) de serviciile secrete israeliene și adus în Israel nouă zile mai târziu.

2. *Cf.* Hannah Arendt, chiar la începutul cărții despre *Eichmann la Ierusalim* (trad. rom. Humanitas, București, 2007, p. 26), acolo unde constată: „Oricum ar fi, nu încape îndoială că procesul lui Eichmann a avut cele mai mari consecințe tocmai în Germania." Vestea arestării lui Eichmann a făcut ca autoritățile germane să încerce cel puțin să întreprindă, în pofida opoziției populare, o campanie ce purta numele „criminalii printre noi" și care a avut rezultate surprinzătoare: au fost arestați, printre alții, Rudolf Höß – urmașul comandantului de la Auschwitz – și cei mai mulți dintre membrii așa-numitului „comando Eichmann". Totuși, deși au ajuns în fața tribunalului criminali în masă, care trăiseră nestingheriți în Germania și Austria după război, s-a ajuns prea adesea la „verdicte incredibil de îngăduitoare pentru acuzați, în prima instanță de judecată". Dar, de asemenea, guvernarea Adenauer a fost pusă sub presiune prin procesul lui Eichmann: mai mult de 140 de judecători, procurori și înalți funcționari din cadrul poliției, compromiși prin trecutul loc din vremea celui de-al Treilea Reich, au fost concediați. Dar asta nu era decât „o picătură căzută pe piatra fierbinte", dacă ținem cont de faptul că, la începutul anilor '60, aproximativ jumătate din corpul judecătorilor federali activaseră și în regimul lui Hitler.

* Consiliile evreiești au fost unități administrative ale evreilor din ghetouri. Alcătuite din lideri ai comunităților evreiești, ele inter-

sunt desigur tot victime. Nu sunt sută la sută nevinovați, însă, bineînțeles, stau de cealaltă parte, de cea a victimelor, asta este evident.

Apoi, în afară de asta, trebuie spus că trecutul nedepășit este ceva pe care – știu acest lucru din America – evreii și germanii îl împart cu aproape toate țările și toate popoarele de pe pământ, în orice caz din Europa sau America. Grozăvia însăși care a decurs din toate aceste lucruri îi privește pe toți, nu doar pe evrei și pe germani. Evreii și germanii au în comun faptul că au participat în mod nemijlocit.

Iar acum d-voastră întrebați: „Este această reacție aceeași în Germania și în Israel?" Vedeți, un sfert din populația Israelului, 25 la sută, reprezintă persoane direct afectate. Iar acesta este un procent enorm în cadrul unei populații. Că ele, ca victime, reacționează acum desigur altfel decât germanul de rând din orice generație ar face parte, care nu are decât o dorință, aceea de a nu mai auzi niciodată despre așa ceva, asta e clar. Dar nici persoanele afectate nu vor să mai audă de asta; dar din cu totul alte motive.

Există și un alt aspect care m-a frapat, iar el ține de atitudinea tinerilor din Israel și a celor născuți acolo. La ei există un dezinteres cumva similar cu dezinteresul celor din Germania. Și ei au aceeași reprezentare: că sunt problemele părinților noștri... Numai că ia, desigur, altă formă: „Dacă părinții noștri doresc să se întâmple un lucru sau altul – atunci, desigur, foarte bine! Dar să nu ne ceară și nouă... nu ne interesează foarte mult problema asta..." Așa era peste tot. Prin urmare, este o problemă de generații, ca în Germania.

---

mediau relațiile între autoritățile naziste și populație. Au fost forțați să ajute la deportarea evreilor în lagărele de concentrare. Mulți dintre membrii acestor consilii au fost uciși fiindcă s-au opus acestei colaborări.

Aceste procese, precum cel de la Nürnberg[1]*, în parte, sau procesele colaterale derulate cu precădere tot la Nürnberg, au scos la lumină un nou tip de criminal.*

Sunt de acord cu d-voastră că este un nou tip de criminal, deși dați-mi voie să circumscriu mai exact sensul acestui cuvânt. Ne închipuim că un criminal e cineva care are anumite motive criminale. Dar, dacă ne uităm la Eichmann, vedem de fapt că el nu are deloc astfel de motive. Adică ceea ce înțelegem noi în mod obișnuit prin motive criminale. El a vrut pur și simplu să participe, a vrut să spună „noi". Iar această voință de participare și de a spune „noi" a fost suficientă pentru a face posibile cele mai mari crime. De fapt, „Hitlerii" nu sunt tipici într-o asemenea situație – ei ar fi lipsiți de putere fără ajutorul celorlalți.

Prin urmare, ce s-a întâmplat de fapt? Vreau să mă refer numai la Eichmann, deoarece cazul lui îl cunosc. Și vreau să spun mai întâi următorul lucru: vedeți, din această participare, din acțiunea laolaltă a mai multora, ia naștere puterea. Atâta timp cât ești singur, ești întotdeauna neputincios, indiferent cât de puternic ești. Acest sentiment al puterii, care ia naștere prin acțiunea laolaltă, nu este în sine deloc

---

1. Procesul de la Nürnberg împotriva celor mai importanți criminali de război a avut loc între 20 noiembrie 1945 și 1 octombrie 1946. Douăzeci de reprezentanți de seamă al celui de-al Treilea Reich, din domeniul politicii, armatei și economiei, au trebuit să răspundă penal în Palatul Justiției din Nürnberg în fața unui tribunal militar internațional instituit anume pentru ei. După această acțiune judiciară, care a fost cea principală, au urmat încă douăsprezece așa-numite procese ulterioare în fața unui tribunal militar american, fiind trase la răspundere încă 185 de persoane. Din seria acestor procese făcea parte de pildă cel al doctorilor, procesul lui Flick și procesul firmei „IG Farben". Ultimul (împotriva Comandamentului superior al armatei) s-a încheiat la 14 aprilie 1949.

ceva rău, este ceva general uman. Dar nu este nici ceva bun. Este pur și simplu ceva neutru. Un fenomen uman obișnuit, care trebuie descris ca atare. În această acțiune laolaltă există un evident sentiment de plăcere. Nu vreau să încep să citez aici pe larg – din cele scrise despre Revoluția Americană se poate cita ore în șir.[1] Aș spune doar că adevărata pervertire a acțiunii o reprezintă funcționarea; și că în această funcționare sentimentul de plăcere este încă prezent. Însă tot ce presupune acțiunea și acțiunea-laolaltă – faptul că ne sfătuim împreună, că ajungem la anumite decizii, că ne asumăm responsabilitatea sau că reflectăm ulterior la ce am întreprins – toate astea se suspendă în cazul funcționării. Avem aici o pură funcționare în gol. Iar plăcerea pe care ți-o oferă această pură funcționare – această plăcere a existat la Eichmann în mod cât se poate de evident. Că a avut mari plăceri ale puterii, asta nu cred. El a fost funcționarul tipic. Iar un funcționar, când nu este altceva decât un funcționar, este de fapt un stăpân foarte periculos. Ideologia, după părerea mea, n-a jucat un rol foarte mare în cazul lui. Asta mi se pare decisiv.

---

1. Vezi capitolul „Urmărirea fericirii", în: Hannah Arendt, *Über die Revolution*, Piper, München, 1963, pp. 147 și urm., apoi Hannah Arendt, „Action and the Pursuit of Happiness", în: Alois Dempf și alții (ed.), *Politische Ordnung und menschliche Existenz: Festgabe für Eric Voegelin zum 60. Geburtstag*, Beck, München, 1962, pp. 1–16. Despre „plăcerea de a acționa", ca și despre faptul că „acțiunea îți provoacă plăcere", Hannah Arendt se pronunță, pe fondul revoltelor internaționale studențești din 1968 și al mișcării Civil Rights Movement din America, în interviul cu Adelbert Reif; *cf.* în lucrarea acestuia, *Macht und Gewalt* (trad. engl. de Gisela Uellenberg, cu un interviu de Adelbert Reif, Piper, München/Zürich, ediția a 8-a, 1995, pp. 107–109).

Când vorbeam despre un nou tip de criminal, mă gândeam la următorul aspect: la fel ca în Germania, și în celelalte țări aliate a apărut, după război, tendința de a demoniza figurile care au condus cel de-al Treilea Reich[1]. *Germanii au văzut mereu în aceste figuri, începând cu Hitler și terminând cu Eichmann, fiara din adâncuri și au vrut pe cât posibil să-și facă din asta un anumit alibi. Căci cel care a fost supus fiarei din adâncuri este desigur mai puțin vinovat decât cel care s-a supus unui om cu totul mediocru de tipul lui Eichmann.*

Acest aspect este mult mai interesant.

Într-adevăr? Da. În cazul aliaților s-a întâmplat ceva similar: ei și-au cerut scuze doar parțial, doar cu privire la concesii, la politica de appeasement* *de până în 1939. Iar pe de altă parte, victoria împotriva fiarei din adâncuri apare cu atât mai strălucitoare, din moment ce ai avut de-a face cu necuratul însuși.*

Demonizarea lui Hitler, după mine, este o chestiune care îi privește în mult mai mare măsură pe germani și pe

---

1. Împotriva tendinței de demonizare, Joachim Fest aduce argumente în lucrarea sa *Gesicht des Dritten Reiches*. „Analiza elementelor unei psihologii a formelor totalitare nu este, așa cum s-a crezut adesea, cel puțin în cazul actorilor principali ai național-socialismului, o sarcină a demonologiei", iar în capitolul de încheiere, „Încercare de rezumat", Fest spune: „Cronicarul acelei epoci va rămâne mai degrabă descumpănit în fața acestei probleme: atât de multă neputință, mediocritate și micime contrastează cu consecințele extraordinare care au decurs din ele și nu se lasă gândite, împreună cu ele, într-un ansamblu coerent" (Fest, *Gesicht des Dritten Reiches*, p. 391).

* Politica de „*appeasement*" a fost o strategie prin care democrațiile europene au încercat, în anii '30, să evite războiul făcând concesii naziștilor. Acest termen face referire mai ales la politica prim-ministrului britanic Nelville Chamberlain față de cel de-al Treilea Reich.

emigranții germani decât pe aliații înșiși. Aliații au fost într-adevăr îngroziți peste măsură și într-un mod fără precedent când adevărul a ieșit la iveală. Acest lucru este minimalizat în Germania într-o măsură catastrofală. Adică este minimalizată spaima lor profundă când au aflat totul, când soldatul de rând a văzut lagărul de la Bergen-Belsen și tot așa... Am aflat asta din nenumărate discuții. Am trăit în străinătate, deci vă pot spune...

Demonizarea însăși slujește, așa cum corect ați afirmat la un moment dat, drept alibi. Când cineva a fost victima necuratului, el însuși n-are, prin urmare, nici o vină. Dar, mai înainte de toate... Vedeți, întreaga noastră mitologie, sau întreaga noastră tradiție vede în diavol un înger căzut. Iar un înger căzut este bineînțeles mult mai interesant decât un înger care rămâne mereu înger, căci din asta nu ia naștere nici măcar o poveste bună. Ceea ce înseamnă, iată, că răul a jucat, mai cu seamă în anii '20 și '30, rolul a ceea ce, chipurile, ar fi reprezentat adevărata profunzime, nu-i așa? Întâlnim asta și în filozofie, rolul negativului care reprezintă adevăratul declanșator al istoriei și așa mai departe. Putem urmări asta până foarte departe. În concluzie: când demonizezi, nu numai că devii mai interesant, ci îți atribui, într-un mod misterios aproape, și o anume profunzime pe care alții n-o au. Ceilalți sunt atât de terni, încât n-au omorât oameni în camerele de gazare. Acum, desigur, m-am exprimat intenționat așa, însă despre asta e vorba până la urmă. Iar dacă a existat cineva care să se sustragă pe sine însuși demonizării, atunci acesta a fost domnul Eichmann.

Eichmann a fost de fapt atât de neînsemnat, încât observatorii s-au întrebat dacă nu cumva a fost prins și adus în fața judecății cine nu trebuia. De fapt, el nici n-a fost – asta reiese în mod clar din toate documentele din dosar – chiar așa de

îngrozitor. Dimpotrivă, nu făcea niciodată cu plăcere ceea ce i se cerea să facă și, dată fiind această neplăcere, chiar a dobândit sentimentul unei justificări.

Da. E corect, și ideea asta s-a răspândit, din păcate, foarte mult. Se crede că poți desluși dacă ceva este bun sau rău după felul în care a fost făcut: de bunăvoie sau nu. Se crede că răul este acel ceva care întotdeauna te ispitește, în vreme ce binele este acel ceva pe care, de fapt, nu-l vrei niciodată de la sine. Consider că toate astea sunt de-a dreptul prostii, dacă mă pot exprima astfel. Apare frecvent la Brecht o reprezentare a ispitirii în bine, căreia trebuie să-i reziști.[1] Revenind la teoria politică, același lucru îl putem citi la Machiavelli și, într-un anumit sens, la Kant.[2] Eichmann și foarte mulți oameni au fost adesea ispitiți să facă ceea ce noi numim bine. Au rezistat tocmai fiindcă asta era o ispită.

Ați lăsat să se înțeleagă mai înainte că reprezentarea noastră despre rău, sau cu privire la cei răi, așa cum a fost ea formulată în cultura noastră religioasă, filozofică și literară, nu include deloc oameni de tipul lui Eichmann. Una dintre tezele cărții d-voastră – care apare chiar în subtitlu – este aceea a „banalității răului". În legătură cu asta au apărut numeroase neînțelegeri.

Da, vedeți, întreaga polemică e plină de aceste neînțelegeri și ele țin tocmai de acele puține aspecte care sunt reale. Asta înseamnă, după părerea mea, că neînțelegerile ar fi apărut oricum, indiferent ce aş fi spus. Cumva, asta

---

1. *Cf.* Bertolt Brecht, *Der gute Mensch von Sezuan*, în *Werk. Grosse Berliner und Frankfurter Ausgabe*, vol. 6, ed. de Werner Hecht *et al.*, Aufbau și Suhrkamp, Berlin/ Frankfurt am Main, 1989, pp. 175–281.

2. În legătură cu asta vezi, de pildă, Hannah Arendt în prelegerea sa „Some Questions of Moral Philosophy" (1965), ed. germ. cu titlul *Über das Böse*, pp. 54 și urm.

a șocat enorm și înțeleg foarte bine de ce, căci eu însămi am fost foarte șocată. Nici eu nu eram de fapt pregătită pentru așa ceva.

Una dintre neînțelegeri este următoarea: s-a crezut că ceea ce este banal este și obișnuit. Pe când eu credeam altceva... deci nu asta am vrut să spun. Sub nici o formă n-am vrut să spun că Eichmann se află în noi, că fiecare dintre noi are un Eichmann în el sau drăcii dintr-astea. Nimic de genul ăsta! Pot foarte bine să-mi imaginez că vorbesc cu cineva care-mi spune ceva ce n-am mai auzit niciodată până acum, ceva cu totul neobișnuit. Iar eu spun: „Asta e din cale afară de banal“ sau „E lipsit de importanță“. La acest sens m-am referit.

Acum, trebuie spus că banalitatea era un fenomen care nu putea fi deloc trecut cu vederea. Fenomenul s-a făcut cunoscut prin acele clișee și prin feluri de vorbi fantasmagorice, pe care le-am tot auzit. Să vă spun ce înțeleg eu prin banalitate, căci, aflându-mă la Ierusalim, mi-a venit în minte o poveste pe care Ernst Jünger a relatat-o cândva și pe care o uitasem.[1]

---

1. Însemnarea de jurnal a lui Jünger, la care face trimitere Hannah Arendt, ce menționează ca loc „Kirchhorst“ (în apropiere de Hanovra, unde acesta locuia pe atunci) și care poartă data de „17 mai 1942“, sună astfel: „Mers la frizer. Acolo discuții asupra prizonierilor ruși, scoși din lagăr și trimiși la muncă. «Trebuie că sunt niscaiva frățiori răi printre ei. Fură din mâncarea câinilor.» Am notat exact cuvintele spuse. Adesea ai impresia că cetățeanul german e stăpânit de diavol“ (Ernst Jünger, *Strahlungen*, Heliopolis, Tübingen, 1949, p. 117; pasajul diferă de ediția de *Opere* ale lui Jünger, [*Tagebücher II*, p. 342], unde ultima frază lipsește). Arendt făcuse deja referire la această istorie în raportul său din Germania, publicat în SUA, despre „The Aftermath of Nazi Rule“, p. 44 (trad. germ. de Eike Geisel, în: Arendt, *In der Gegenwart*, [Piper, München/Zürich, 2000], pp. 38–63). *Cf.*, în

În timpul războiului, Ernst Jünger a ajuns la un țăran din Pomerania sau din Mecklenburg – nu, cred că era din Pomerania – (povestea se găsește în volumul *Străluciri*), și țăranul tocmai primise din lagăr prizonieri de război ruși, bineînțeles total înfometați – știți cum au fost tratați aici prizonierii de război. Iar el îi zice lui Jünger: „Uite-i că sunt suboameni – [...] sunt ca vitele! Se vede cu ochiul liber: mănâncă toată hrana porcilor." Jünger face o observație pe marginea acestei povești: „Uneori pare că poporul german e stăpânit de diavol." Și nu se referea prin asta la nimic „demonic". Vedeți, această povestire conține o prostie revoltătoare. Vreau să spun că povestirea este, cum se spune, idioată. Omul acela nu vede că oamenii, când sunt înfometați, nu-i așa, fac ce ar face fiecare dintre noi. Dar această prostie are ceva cu adevărat revoltător în ea. [...] Eichmann era foarte inteligent, dar îl caracteriza această prostie. Și tocmai ea era atât de revoltătoare. Asta am vrut să spun de fapt prin banalitate. Nu este aici nici o profunzime – nimic demonic! E pur și simplu refuzul de a-ți imagina la un moment dat în ce situație se află, de fapt, celălalt, nu-i așa?

Vreți să spuneți că Eichmann, dar și Höß[1] *sunt niște fenomene specific germane? Ați menționat mai devreme numele lui*

---

legătură cu aceasta, și Barbara Hahn, „Lesen: Ernst Jünger", în Barbara Hahn și Marie Luise Knott, *Hannah Arendt – Von den Dichtern erwarten wir Wahrheit* (Expoziție de la Literaturhaus Berlin, Mathes & Seitz, Berlin, f. a. [2006], pp. 54 și urm.).

1. Rudolf Höß (1900–1947), ofițer superior SS, a fost din mai 1940 până în noiembrie 1943 comandant al lagărului de la Auschwitz. Sub conducerea sa, lagărul de concentrare a fost transformat într-unul de exterminare, unde au fost uciși circa un milion de oameni. Höß a fost arestat în 1946 de o unitate britanică și extrădat Poloniei, iar în 1947 a fost condamnat la moarte și spânzurat în fața vilei sale de pe vremuri din Auschwitz. *Cf.* și Joachim Fest, „Rudolf Höß. Der

Kant, iar Eichmann însuși l-a invocat uneori, în timpul procesului, pe Kant. El a afirmat că de-a lungul întregii sale vieți ar fi urmat principiile morale kantiene și că, înainte de toate, și-ar fi făcut din conceptul kantian al datoriei firul călăuzitor al acțiunii sale[1].

Da... Sigur că e o nerușinare, nu? Din partea domnului Eichmann. Întreaga morală a lui Kant constă în aceea că fiecare om, în fiecare acțiune a sa, trebuie să se gândească dacă principiul acțiunii sale poate deveni lege universală. Asta înseamnă... este, ca să spun așa, exact opusul supunerii! Fiecare este legiuitor. La Kant, nici un om nu are dreptul să se supună necondiționat. Singurul lucru pe care Eichmann l-a luat de la Kant este această nefericită poveste cu înclinația [spre supunere]. Iar asta, din păcate, s-a răspândit foarte mult în Germania. Acest ciudat concept al datoriei în Germania... Vreau să vă spun următorul lucru: vedeți, Hitler – sau alți sadici, ca Boger[2], din procesul de la Auschwitz – a fost după

Mann aus der Menge", în lucrarea aceluiași, *Das Gesicht des Dritten Reiches*, pp. 372–387.

1. Potrivit relatării făcute de Hannah Arendt de la proces, Eichmann ar fi afirmat că „și-ar fi trăit întreaga viață conform preceptelor kantiene și în special în spiritul definiției date de Kant datoriei. Acest lucru era șocant la prima vedere și totodată neinteligibil, din moment ce filozofia morală a lui Kant este strâns legată de facultatea omului de a raționa, ceea ce exclude ascultarea oarbă. [...] În filozofia kantiană, această sursă [a judecății din care izvorăște legea] era rațiunea practică; în utilizarea domestică dată de Eichmann, era voința *Führer*-ului", în *Eichmann la Ierusalim*, pp. 232 și urm. [ed. rom. pp. 166–167].

2. Wilhelm Boger (1906–1977), ofițer superior SS, a fost condamnat în 1965, în procesul Auschwitz de la Frankfurt am Main, la închisoare pe viață. Era „cel mai rău" dintre inculpați – expert al lagărelor pentru „interogatorii extreme" cu ajutorul „leagănului lui Boger", după cum spune Hannah Arendt în „Introducerea" sa la

cât se pare un criminal mânat de instincte criminale, pur și simplu. Acești oameni nu sunt, în viziunea mea, germani tipici.

Nu sunt de părere că poporul german este în mod special brutal. Nu cred în existența unor astfel de trăsături naționale... Cu toate astea, povestea pe care Jünger a relatat-o este specific germană. Adică întâlnim această incapacitate, cum o numește Kant, pentru a vorbi acum în sfârșit cu vorbele lui, de „a te pune în locul celuilalt"[1]. Da, această incapacitate... acest soi de prostie, căci despre asta e vorba, ca și cum ai vorbi la pereți. Nimeni nu reacționează niciodată, pentru că nimeni nu se simte în vreun fel implicat. Asta e specific german. Al doilea lucru care mi se pare specific german este idealizarea nebunească a supunerii, despre care tocmai am vorbit. O asemenea supunere e necesară câtă vreme cât suntem copii. Ea reprezintă un lucru foarte important atunci. Dar trebuie să înceteze pe la paisprezece, cel mai târziu cincisprezece ani.

Nu credeți oare că în spatele unor cuvinte precum „jurământ", „poruncă", „supunere" nu stă nimic altceva decât un simplu pretext? Eichmann, știm bine, a tot invocat asta. El a declarat că a fost crescut de mic în spiritul supunerii și s-a

---

Bernd Neumann, *Auschwitz: A Report on the Proceedings* [...] (Praeger, New York, 1966; trad. germ. de Eike Geisel în: Bernd Naumann, *Auschwitz: Bericht über die Strafsache Mulka u. A. Vor dem Schwurgericht Frankfurt*, Philo, Berlin/Wien, 2004 [numai această ediție germană a documentației Naumann conține introducerea scrisă de Hannah Arendt], pp. 309–331, 310.

1. Kant, *Critica facultății de judecare*, § 40; cu privire la maxima kantiană a „mentalității extinse", vezi Hannah Arendt, de pildă în prelegerea sa despre filozofia politică a lui Kant (1970), *Das Urteilen: Texte zu Kants politischer Philosophie* (ed. și cu un eseu al lui Ronald Beiner, Piper, München/Zürich, 1985, p. 95).

întrebat: „Ce mi-ar fi adus nesupunerea? În ce sens mi-ar fi fost necesară?" A mai declarat apoi că, în luna mai 1945, în clipa în care n-a mai primit ordine, a avut dintr-o dată senzația unui sfârșit de lume.[1]

A unei existențe fără Führer!

Problema supunerii străbate, ca un laitmotiv, întreaga sa viață – asta se poate citi în actele de la proces, și apare peste tot în rest. Este, cu adevărat, laitmotivul unei minciuni de-o viață.

Da, desigur, această minciună de-o viață o găsim pretutindeni. Dar știți bine că n-a fost singurul lucru invocat, nu-i așa? Pe lângă invocarea „poruncii", a „jurământului", a lui „Dumnezeu" și a „supunerii ca datorie", s-a spus și că „supunerea este o virtute". Eichmann a vorbit de altfel și despre o supunere oarbă, „ca a cadavrelor". Când a ajuns la Ierusalim, era total dezorientat și a spus la un moment dat, în mod spontan, că n-a făcut decât să se supună ca un cadavru, ceea ce nu era deloc bine etc.[2], nu-i așa? Așadar, asta le umblă mereu prin minte. Doar că invocarea „jurământului" care pe unii i-ar scăpa de responsabilitate etc. – iar

---

1. *Cf.* Arendt, *Eichman la Ierusalim*, p. 101 „Când el [Eichmann], ajuns într-un lagăr de prizonieri american, a realizat în cele din urmă care este «sensul vieții», a scris, după cum povestește [Harry] Mulisch: «Acum era din nou totul în ordine, ființa mea se putea liniști iarăși, deoarece nu mai eram privat de cineva care să mă conducă, ci eram din nou condus.»" Cu privire la Mulisch, vezi nota 25.

2. În *Raport asupra banalității răului*, Arendt notează despre Eichmann următoarele: „Din moment ce, pe lângă îndeplinirea a ceea ce el concepea a fi îndatoririle sale de cetățean care respectă legile, acționase în virtutea unor ordine – întotdeauna atât de grijuliu în a se ști «acoperit» –, el a devenit întru totul confuz și a încheiat prin a sublinia în mod alternativ virtuțile și viciile ascultării oarbe sau ale acelei ascultări «ca a cadavrelor» (*Kadavergehorsam*), cum o numea el însuși" (*Eichmann la Ierusalim*, p. 231 [ed. rom. p. 165]).

asta se întâmplă nu numai cu Eichmann, am întâlnit-o și în procesele de la Nürnberg – are în ea ceva de o prostie revoltătoare. Vedeți, Eichmann a avut – ca și ceilalți – accese de furie și a spus: „Ni s-a promis totuși că nu vom fi trași la răspundere. Și acum totul cade în spinarea noastră? Cei mari nu pățesc nimic? Ei, desigur – ca întotdeauna –, au scăpat de responsabilitate."[1] Or, știm cu toții cum au scăpat de responsabilitate: fie și-au luat viața, fie au fost spânzurați. Să nu-ți dai seama de asta, când spui așa ceva, e grotesc. Chestiunea e pur și simplu rizibilă! Da, într-adevăr, aceia... nu mai sunt printre cei vii! Dar, dacă nu ți-ai putut da seama la vremea respectivă că totul va ține doar cât timp trăiesc ei, atunci nimic nu te mai poate cu adevărat ajuta.

Dar nu cumva se ascunde aici o problemă mai adâncă? Cât de responsabil poate fi de fapt un om care trăiește în condiții totalitare? Această întrebare este valabilă nu doar pentru persoane de genul lui Eichmann, ci și pentru membrii consiliilor evreiești, pe de altă parte.

Îngăduiți-mi să mai spun ceva, înainte de a ajunge acolo. Vedeți, un fenomen surprinzător în cel mai înalt grad este că nici unul din acești oameni nu s-a căit. Da, Frank[2] s-a căit,

---

1. *Cf.* Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, p. 365.

2. Hans Frank (1900–1946), din 1923 membru al NSDAP și al SA, a fost după 1933 președinte al „Academiei juridice germane" și responsabil cu „conformarea ideologică" a justiției, intrând în anul 1934 în guvernul condus de Hitler ca ministru fără portofoliu. După numirea sa ca guvernator general al Poloniei ocupate, în noiembrie 1939, Frank a fost co-responsabil pentru uciderea politicienilor și intelectualilor polonezi, pentru ghetoizarea și decimarea populației evreiești din zona guvernată de el ca și pentru deportarea a circa un milion de polonezi, condamnați la muncă forțată în industria germană de armament. Pentru crimele sale de război și pentru crimele făcute împotriva umanității, Frank a fost condamnat la moarte de

într-adevăr; se pare că și Heydrich[1], pe patul de moarte – după cum s-a spus. Sau Ley[2]...

Da, în ceea ce-l privește pe Frank, aș spune că a fost doar o simplă remușcare de moment. A revenit asupra ei imediat după aceea, când și-a rostit ultimul cuvânt în fața instanței.[3]

Tribunalul Militar Internațional din Nürnberg în octombrie 1946 și executat prin spânzurare. *Cf.* de asemenea Joachim Fest, „Hans Frank. Kopie eines Gewaltmenschen", în: *Das Gesicht des Dritten Reiches*, pp. 286–299.

1. Reinhard Heydrich (1904–1943), comandant SS, din 1939 șef al Biroului de Securitate al Reichului și în această calitate organizator al crimelor în masă planificate la adresa evreilor din Europa; Heydrich era superiorul direct al lui Eichmann. A murit în urma organizării unui atentat împotriva sa, la Praga. *Cf.* de asemenea Joachim Fest, „Reinhard Heyndrich. Der Nachfolger", în: *Das Gesicht des Dritten Reiches*, pp. 286–299.

2. Robert Ley (1890–1945), după desființarea forțată a sindicatelor libere, a devenit șef al Frontului German al Muncii, care număra circa 25 de milioane de membri (1942) și era astfel cea mai mare organizație de masă din cel de-al Treilea Reich. Ley a înființat organizația de turism și timp liber Forță prin Bucurie, a conceput școli de partid și așa-numitele *Ordensburgen* [școli ale castei naziste]. Acuzat la Nürnberg ca unul dintre principalii criminali de război, Ley s-a spânzurat în închisoare înainte de a fi prezentat Tribunalului Militar Internațional.

3. „Adevărul vieții sale", scrie Fest în *Das Gesicht des Dritten Reiches* despre Hans Frank „constă în aceea că «voia să garanteze dreptatea, fără să lezeze interesele violenței», anume că admira dreptul, morala și adevărul cu același entuziasm libertin ca și violența și teroarea ideologică ce avea «măreție istorică» [...] Sentimentul de căință pe care l-a mărturisit [în fața tribunalului din Nürnberg pentru criminalii de război] și simptomele vizibile ale convertirii sale merită desigur luate în considerare, însă multe elemente indică faptul că și mărturisirea vinei se petrecea sub impulsul afectelor: într-un personaj ca acesta nu e câtuși de puțin loc pentru adevăr. «O mie de ani vor trece», a spus el, copleșit, la interogatoriul condus

Așa este!

A fost un sentiment foarte echivoc.

Deci pot spune și eu: „Nici unul nu s-a căit."

În orice caz, privind în ansamblu, această căință nu este atestabilă la nici unul dintre ei cu certitudine.

Iar Eichmann, precum știm, a zis chiar: „Căința este pentru copilași."[1] Nici unul nu s-a căit. Pe de altă parte, faptul că nimeni nu se căiește te îndeamnă să crezi că totuși ar trebui să existe măcar unul care să aibă coloană vertebrală și să zică: „Da, într-adevăr, cu toții am făcut-o din cutare și cutare motive, azi sunt în continuare de aceeași părere. Dar am pierdut. Faptul că am pierdut sau am câștigat n-are nimic de-a face cu chestiunea în sine." Or, noi vedem că *de facto* chestiunea s-a dovedit a fi o porcărie. Și că nici unul dintre ei n-a avut coloană vertebrală, nefiind în stare să spună ceva în apărarea ei. Iar asta mi se pare definitoriu în legătură cu fenomenul supunerii, pe care l-ați adus în discuție mai devreme – nu-i așa? Cu alte cuvinte: au vrut pur și simplu să fie părtași și erau dispuși să facă orice. Când i se spune cuiva „ești cu noi doar dacă ucizi alături de noi" – lui

---

de avocatul său din oficiu în fața instanței, «și vina Germaniei nu se va șterge». Într-un cuvânt de încheiere pe care l-a rostit mai târziu, și-a retras această afirmație. Așa că ultimul lucru pe care l-am auzit de la el a fost o contradicție. Un sfârșit semnificativ" (Fest, *Das Gesicht des Dritten Reiches*, pp. 298 și urm.).

1. „Ceea ce făcuse era bun făcut, nu avea de gând să nege nimic din toate acestea", relatează Arendt afirmația lui Eichmann în fața tribunalului din Ierusalim, și „a spus, textual, că e gata «să se spânzure în public, pentru a servi drept avertisment pentru toți antisemiții de pe pământ». Prin asta, el nu voia să spună totuși că regretă ceva: «Căința este pentru copiii mici» (*Sic!*)" (*Eichmann la Ierusalim*, p. 97 [ed. rom. p. 35]).

asta i se pare în regulă. Dacă i se spune, dimpotrivă, „ești cu noi doar dacă nu ucizi niciodată" – atunci tot bine e. Nu așa stau lucrurile? Eu așa le văd.

Lucrurile merg până într-acolo încât Eichmann a declarat că atunci când a ajuns prizonier la americani a fost bucuros să se poată supune din nou unei conduceri. Iar disponibilitatea sa deosebită – manifestată în fața tribunalului, adică deja din timpul interogatoriului și al interogatoriului preliminar[1] *– de a spune tot ce știa poate fi probabil interpretată ca fiind asemănătoare cu disponibilitatea de a se supune în mod absolut autorității momentului până la limita posibilului – de a se supune oricărei autorități.*

Minunat, așa este. S-a simțit în al nouălea cer la Ierusalim. Fără nici un dubiu, nu-i așa? Cel mai înalt în grad era acolo Landau[2], asta se vedea limpede, iar apoi veneau la rând

---

1. Prin sintagma „interogatoriu preliminar" sunt avute în vedere acele interogatorii pe care le-a condus la Ierusalim comandantul israelian Avner Werner Less, născut în 1905 la Berlin. Less l-a interogat pe Eichmann în total 275 de ore și a redactat un proces-verbal de 3 564 pagini (*cf.* Jochen von Lang, „Nachwort für einen Freund", în: *Schuldig: Das Urteil gegen Adolf Eichmann*, ed. de Awner W. Less [...], Athenäun, Frankfurt am Main, 1987, pp. 331–335). Hannah Arendt citise acest proces-verbal când își pregătea cartea despre *Eichmann la Ierusalim*.

2. Mosche Landau era președintele completului de judecată în procesul din Ierusalim contra lui Adolf Eichmann. Prin mijlocirea lui Kurt Blumenfeld, Hannah Arendt l-a întâlnit la Ierusalim și a purtat o discuție cu el (*cf.* scrisoarea lui Arendt către Karl Jaspers din 25 aprilie 1961, în: *Arendt-Jaspers-Briefwechsel*, p. 474). Landau, născut în 1912 la Danzig, a studiat la Universitatea din Londra. Când Hitler a venit la putere, nu s-a mai întors în Germania, ci a emigrat în Palestina. În 1953 a devenit membru al Curții Supreme din Israel; din 1976 până în 1980 a funcționat ca președinte locțiitor al acestei instituții, iar între 1980 și 1982 ca președinte titular.

diferite alte grade, până la domnul căpitan Less[1] care – așa cum pe drept cuvânt a spus Mulisch[2] – îi servea drept confesor. Eichman i-a spus: „Domnule căpitan, vreau să mărturisesc totul." Voia desigur și să se dea mare. Să-și povestească din nou viața. Putem reveni acum la întrebarea despre responsabilitate?

Da, vă rog!

Vedeți, atunci când îi aducem pe oameni înaintea judecății, credem că sunt în stare să-și asume responsabilitatea. Și din punct de vedere juridic avem dreptul să credem asta... Avem acest drept, deoarece alternativa nu era martiriul. A existat o alternativă, pe ici pe colo, iar ea însemna să nu fii părtaș, să judeci pe cont propriu: „Vă rog frumos..., nu pot să particip. Nu-mi pun viața în joc, încerc să nu mă amestec, să scap cumva din toată situația asta." Nu-i așa? „Orice, dar nu vreau să fiu părtaș. Iar dacă voi fi silit s-o fac, atunci îmi voi lua viața." Această posibilitate a existat. A fost opțiunea celor care au spus nu „noi", ci „eu", și care au judecat pe cont propriu. Iar această judecată pe cont propriu a existat pe toate palierele sociale: la credincioși și la necredincioși, la bătrâni și la tineri, la cei educați și la cei lipsiți de educație, la nobili, la burghezi și la mulți muncitori, la

1. Vezi nota 1, p. 59.

2. Scriitorul olandez Harry Mulisch (1927–2010) a fost, ca și Hannah Arendt, raportor al procesului lui Eichmann. Relatările sale au fost publicate în 1963, în volumul intitulat *Strafsache 40/61. Eine Reportage*. Arendt și Mulisch s-au cunoscut în circumstanțe legate de acest caz judiciar. Mulisch i-a trimis Hannei Arendt la New York un exemplar al cărții sale apărute în germană, pe care ea l-a păstrat în biblioteca sa de lucru. Citatul lui Mulisch cu „confesorul" a fost de asemenea preluat în cartea despre procesul lui Eichmann (*Eichmann la Ierusalim*, p. 102, [ed. rom. p. 40]).

surprinzător de mulți muncitori, mai ales din Berlin, unde i-am putut vedea cu ochii mei.

Cei care au fost părtași – vedem asta – s-au justificat cu toții în același fel. Au spus mereu: „Noi am rămas aici doar ca să nu se întâmple ceva și mai rău." Nu așa au spus? Dar acum chiar ar trebui să se renunțe o dată pentru totdeauna la această justificare, căci mai rău decât a fost nu putea fi.

Acest lucru a fost evidențiat cu multă claritate și justețe de procurorul american Jackson în procesul de la Nürnberg. Cu privire la Schacht și Papen, el a spus: „Când îi întrebăm pe acești oameni de ce au fost părtași atât de mult timp, ei spun că au vrut să prevină situații mai rele. Iar dacă îi întrebăm de ce totul a ajuns să fie atât de rău, ei spun că n-au avut nici o putere."[1] *Aici într-adevăr totul este clar spus, iar pledoaria apărării devine un simplu subterfugiu.*

Da. Toți ăștia au fost funcționari.

---

1. În cel de-al treilea discurs al său ca acuzator, ținut la 26 iulie 1946, juristul Robert H. Jackson a afirmat despre Hjalmar Schacht: „Dacă-l întrebăm de ce n-a încercat să stopeze evoluția criminală a regimului în care era ministru, el spune că n-avea nici cea mai mică putere să facă asta. Iar dacă-l întrebăm de ce a rămas atunci membru al acestui regim, spune că spera ca prin rămânerea sa să aibă o oarece influență asupra programului acestuia." Vezi *Der Nürnberger Prozess: Die Anklagereden des Hauptanklagevertreters der Vereinigten Staaten von Amerika, Robert H. Jackson*, ed. [...] de Ingo Müller, Beltz Athenäum, Weinheim, 1995, p. 137. Schacht (1877–1970) fusese concediat în 1939 de către Hitler din funcția de președinte al Băncii Reichului, dar a rămas până în 1943 ministru fără portofoliu. A fost achitat în Procesul de la Nürnberg, asemeni lui Franz von Papen (1879–1969); a fost cancelar imperial între iunie și noiembrie 1932, iar după luarea puterii de către național-socialiști a fost vicecancelar până în iulie 1934, iar din 1936 ambasador al statului național-socialist.

Perfect adevărat.

Cu scrupule... erau funcționari cu scrupule. Dar scrupulele n-au fost de ajuns ca să-i lămurească că există o graniță de la care omul încetează să funcționeze. Dacă ar fi plecat și ar fi zis: „Pentru numele lui Dumnezeu, să facă altul mizeria asta!", atunci ar fi devenit dintr-o dată – din funcționari – din nou oameni, nu-i așa?

Da. Totuși aș dori să vă întreb încă o dată ce posibilități există, într-un regim totalitar sau într-un sistem totalitar, de a rămâne fără vină? Mulți oameni nu sunt eroi și nici nu le poți cere să fie eroi [...] Dar nu sunt nici criminali, ei sunt uneori doar complici.

Da, știți, complicitatea este un lucru îngrozitor. Decisiv în această problemă este dacă se face vinovat cineva doar fiindcă a știut ce se întâmplă, fără să ia parte el însuși și fără să se implice nemijlocit, pierzându-se în mulțime – un impuls pe care l-au avut foarte mulți... În ceea ce privește această complicitate, Jaspers a spus, cred, lucrul decisiv: „Vina noastră este că trăim."[1] Și nu e așa? „Căci putem

1. Arendt se referă cu această observație la scrierea lui Jaspers, *Die Schuldfrage / Problema vinei*, apărută în 1946, una dintre primele publicații pe această temă și care a rămas până astăzi o lucrare de referință. Jaspers face acolo distincția între „vina politică" și cea „morală" sau „metafizică". Cu privire la „vina metafizică", el scrie în mod semnificativ la persoana I, astfel: „Vina metafizică constă în lipsa absolutei solidarități cu omul ca om. Ea rămâne o exigență indestructibilă chiar și atunci când imperativele de ordin moral au dispărut. Această solidaritate este vătămată atunci când sunt de față în clipa săvârșirii unor nedreptăți sau crime. Nu ajunge doar să cutez cu prudență să împiedic astfel de lucruri. Dacă ele s-au întâmplat și dacă am fost de față și am supraviețuit în circumstanțele în care celălalt a fost ucis, există în mine un glas care-mi spune: faptul că încă

supraviețui doar dacă ne ținem gura." Dar, vedeți d-voastră, între acest „a ști" și fapta ca atare este totuși o prăpastie: între omul care vede ce se întâmplă și merge mai departe, și cel care făptuiește [...]. Dar când cel care n-a făcut nimic, ci doar a trecut pe lângă, spune: „Suntem cu toții vinovați" – și asta s-a întâmplat de fapt în Germania –, el îl acoperă pe cel care a făptuit. Și de aceea nu avem voie să generalizăm această vină, deoarece prin asta nu facem altceva decât să-i acoperim pe vinovați. Aș vrea acum să mai spun ceva în această privință, dacă îmi permiteți.

Da, vă rog.

Trebuie să ne fie clar că în condițiile unui sistem totalitar apare fenomenul neputinței. Trebuie, de asemenea, să ne fie clar că și în condițiile neputinței absolute există modalități de a acționa. Ceea ce înseamnă că nu trebuie neapărat să devii un criminal. Fenomenul neputinței este determinant, iar acest fenomen a constituit desigur situația în care s-au aflat toți acești oameni. Ei au devenit total neputincioși. Nu exista nici o posibilitate de rezistență pentru că erau cu toții izolați, pentru că nu erau nicăieri împreună, pentru că nu mai puteai, vorba aceea, să strângi laolaltă nici măcar zece oameni care să aibă încredere unul într-altul.

Vreți să spuneți, doamnă Arendt, că, având în vedere această stare de lucruri, trebuie să recurgem tot la vechiul și simplul principiu potrivit căruia „e mai bine să suporți nedreptatea decât s-o faci"?

---

trăiesc este vina mea" (Karl Jaspers, *Die Schuldfrage. Zur politischen Haftung Deutschlands*, Piper, München/Zürich, 1965, ediție nouă (în seria Piper, nr. 698), 1987, p. 48).

Vedeți, propoziția aceasta provine de la Socrate.[1] În cazul nostru, ea are o semnificație anume: a fost formulată înainte ca imperativele religioase ale umanității creștine occidentale, preluate de la evrei, să devină determinante. Ceea ce Socrate s-a grăbit să spună întotdeauna, prin urmare și Platon, este că această propoziție nu poate fi dovedită. Ceea ce înseamnă că ea este absolut evidentă pentru unii, în vreme ce altora nu le poți dovedi că trebuie să acționeze astfel. Și atunci ce anume face ca această propoziție să fie absolut evidentă pentru unii? Ce temei are ea?

Există și o altă propoziție a lui Socrate, care, după părerea mea, trimite la acest temei: „Mai bine să fiu în dezacord cu lumea întreagă decât cu mine însumi, căci eu sunt unul." Și asta pentru că, atunci când nu sunt în acord cu mine însumi, apare un conflict insuportabil. Aici e vorba despre principiul noncontradicției aplicat în domeniul moralei, cu rol determinant și pentru imperativul categoric [la Kant]. El presupune că trăiesc, în definitiv, eu cu mine însumi, deci, ca să zic așa, sunt doi într-unul. Și deci că pot să spun: „nu vreau să fac cutare sau cutare lucru", căci nu vreau să conviețuiesc cu cineva care a făcut asta; iar în caz că am făcut cutare sau cutare lucru, nu-mi mai rămâne decât sinuciderea, sau, mai târziu, dacă gândim în categoriile creștinismului, convertirea și căința.

Prin urmare, a trăi împreună cu tine însuți înseamnă desigur și a vorbi cu tine însuți. Iar acest a-vorbi-cu-tine-însuți

---

1. Arendt discută – pe marginea acestei propoziții fundamentale și a principiului socratic amintit în continuare (*Gorgias* 474b și 482c-d) – relația de natură etică între gândire și viață în două capitole din cartea sa *Vom Leben des Geistes*, vol. I (*Das Denken*), pp. 166–192, mai ales pp. 180 și urm. Vezi de asemenea Arendt, *Über das Böse*, pp. 59–64, 69–74.

constituie în fond actul gândirii. Un fel de gândire care nu e tehnic și de care orice om este capabil. Principiul amintit presupune deci că am un comerț cu mine însumi. Și pot apărea situații în care între mine și lume să fie un dezacord atât de mare, încât să n-am altă scăpare decât întoarcerea la comerțul cu mine însumi – sau poate cu vreun prieten, deci tot cu un alt sine, cum frumos spunea cândva Aristotel: *autos allos.*[1] Asta este, în viziunea mea, adevărata ipostază a neputinței. Iar cei care au ieșit din această situație fără să fi făcut ceva au recunoscut că sunt neputincioși și au rămas consecvenți acestui principiu – anume că cel aflat în neputință încă poate gândi.

Să ne întoarcem încă o dată la Eichmann și la rolul pe care l-a jucat în genere birocrația în cazul crimelor în masă. Ce înseamnă de fapt, pentru un individ, a fi integrat într-un aparat birocratic? Și în ce măsură se volatilizează conștiința nedreptății comise în momentul prezentării în fața instanței? Oare faptul că fiecare în parte avea doar anumite responsabilități îl făcea să nu mai poată vedea lucrurile din punct de vedere moral? Eichmann a spus: „Stăteam la birou și îmi făceam treaba." Iar comandantul de atunci al diviziei din Danzing a declarat că sufletul său oficial s-a identificat întotdeauna cu ceea ce a făcut, pe când sufletul său privat a fost mereu împotrivă.[2]

---

1. *Cf.* în legătură cu aceasta însemnare a Hannei Arendt din iulie 1968 (*Denktagebuch*, caietul XXV, 73, p. 688): „Dialogul tăcut [gândirea] indică pluralitate, însă modelul îl reprezintă dialogul cu celălalt. Numai fiindcă pot vorbi cu ceilalți, numai de aceea pot vorbi și cu mine însumi, adică să gândesc. Ergo: Aristotel nu are dreptate când spune că prietenul este «un alt sine», ci sinele propriu este un alt prieten."

2. Fest se referă la următorul pasaj din *Eichmann la Ierusalim* (pp. 221 și urm. [ed. rom. pp. 156 și urm.]): „Același argument a fost

Da, acesta e așa-numitul exil interior al criminalilor, iar de aici s-a iscat întreaga poveste despre exilul interior sau rezistența interioară, devenite adevărate concepte. Eu nu cred că există așa ceva.[1] Există doar rezistență exterioară, cea interioară ia cel mult forma unei *reservatio mentalis*, nu-i așa? Astea toate sunt minciuni de-o viață, pe care le poți înțelege și care sunt destul de dezgustătoare. Birocrația, adică administrația crimei în masă, creează desigur, ca orice birocrație, o anonimitate: persoana este eliminată. De îndată ce persoana vizată apare în fața judecătorului, ea devine din nou un om. Și tocmai în asta constă măreția procedurii juridice, nu-i așa? Are loc atunci o adevărată transformare.

---

invocat, deși cu mult mai puțin succes, în fața unui tribunal polonez de către fostul *Gauleiter* Arthur Greiser de la Warthegau: el susținuse că numai «sufletul oficial» îndeplinise crimele pentru care acesta a fost spânzurat în 1946, în timp ce sufletul lui «privat» fusese întotdeauna împotriva lor." *Cf.* de asemenea nota următoare.

1. În lucrarea *Eichmann la Ierusalim* (pp. 220 și urm. [ed. rom. p. 156], Arendt scrie: „Unul dintre argumentele lui Eichmann a fost acela că nu au existat voci din afară care să-i trezească conștiința și a căzut în sarcina acuzării să demonstreze faptul că nu era așa, că au existat voci ce s-au făcut auzite și de care el ar fi putut asculta [...] Este necesar să menționăm, în trecere, așa-numita «emigrație internă» din Germania – acei oameni care adeseori ocupaseră poziții, chiar importante, în cadrul celui de-al Treilea Reich și care, după sfârșitul războiului, și-au spus lor și lumii întregi că au fost întotdeauna «opuși în sinea lor» regimului. [...] Cu alte cuvinte, singurul mod de a trăi în al Treilea Reich fără a acționa ca un nazist era de a nu te manifesta: «Retragerea din participarea semnificativă la viața publică» era într-adevăr singurul criteriu prin care cineva putea măsura vina individuală." Printre criticii cărții lui Arendt s-a numărat și Hans Egon Holthusen, care s-a ocupat mai cu seamă de „emigrația internă", vezi articolul său „Hannah Arendt, Eichmann și criticii", în: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr. 2/1965, pp. 178–190, mai ales pp. 186 și urm.

Căci unuia care spune acum: „Nu am fost decât un birocrat", judecătorul îi poate răspunde: „Ascultă, nu din pricina asta stai tu aici. Te afli aici pentru că ești un om și pentru că ai făcut anumite lucruri." Iar această transformare are ceva măreț în ea.

În afară de faptul că birocrația este în esență anonimă, ea face ca orice activitate de rutină să-și piardă dimensiunea responsabilității. Există în engleză o expresie: *„stop and think"* – oprește-te și reflectează! Dacă silești pe cineva să se implice într-o activitate de rutină sau dacă el se lasă împins în ea, atunci vom avea, nu-i așa?, din nou aceeași poveste. Vom avea din nou aceeași problemă, căci în aceste condiții nu se poate constitui conștiința responsabilității. Ea se poate constitui doar în clipa în care reflectezi, dar nu la tine însuți, ci la ceea ce faci.

Să vedem acum, pe scurt, care sunt consecințele legale ce decurg din tot acest complex de situații. Mai cu seamă întrebarea care are legătură cu ceea ce tocmai am discutat: în ce măsură mai corespunde tipul lui Eichmann conceptului tradițional de criminal? Nu este el mai degrabă o funcție a acestui aparat criminal, decât un criminal propriu-zis? Iar responsabilitatea parțială pe care a avut-o ne îndreptățește să-l învinovățim pe de-a-ntregul?

Vorbeam mai devreme despre criminalii fără motiv, adică fără acele motive cunoscute nouă ca fiind propriu-zis criminale: motive pasionale, interese de tot felul... Sau despre criminalul din convingere care, desigur, se află undeva la mijloc. Nimic din toate astea nu întâlnim aici! Așadar, pentru a defini acest tip de criminal nu găsim, printre conceptele tradiționale, nimic care să ne ajute. Aș spune că cel care ucide de la birou, adică ucide în masă... acest criminal este desigur un tip uman înspăimântător, incomparabil cu

orice alt criminal, pentru că el nu mai are nici un contact cu victimele sale. El le ucide pur și simplu ca pe niște muște.

Desigur, responsabilitatea parțială nu a constituit nicicând un motiv pentru a stabili o vină parțială. Eichmann nu a fost însărcinat cu uciderea, pentru că nu se pricepea la așa ceva. Dar a făcut totuși parte din mașinăria criminală! Nu avea importanță cine face una sau alta. Iată ce vreau să spun: dacă afirm că el „nu este un criminal tipic", asta nu înseamnă că este ceva mai bun. Ci, dimpotrivă, cred că el este ceva infinit mai rău, tocmai pentru că nu are ceea ce numim „instincte criminale". El a ajuns la un moment dat să facă asta. Însă îmi pot imagina criminali care să-mi fie mult mai simpatici, dacă mă pot exprima astfel, decât domnul Eichmann.

Tribunalul din Ierusalim a găsit, în cele din urmă, un răspuns, cred eu, chiar și la această stare de lucruri, declarând că aceste crime sunt crime în masă nu doar în ceea ce privește victimele, ci și în ceea ce privește făptașii. Dați-mi voie să citez: „Apropierea sau distanța... la care s-a aflat omul care și-a ucis realmente victima nu poate avea, de fapt, nici o influență când e vorba de a stabili gradul de responsabilitate... Gradul de responsabilitate crește pe măsură ce ne îndepărtăm de acela care a acționat ținând în mână arma crimei."[1]

Da, cât se poate de corect. Am citat eu însămi același pasaj. Face parte din decizia finală. Sunt exact de aceeași părere.

Întrebarea este totuși dacă legile în vigoare pot include lucrurile care se cer aici pentru ca cineva să fie făcut răspunzător? Puteți spune asta?

---

1. Citat după Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, p. 364 [ed. rom. p. 300].

Responsabilitatea pentru crima în masă nu a fost introdusă în cărțile de drept și un asemenea făptuitor n-a fost avut în vedere. Înseamnă asta oare că nu putem face dreptate? După cărțile de drept nu, dar *de facto*, da. Judecătorii de pretutindeni – deși au făcut tot posibilul să nu recunoască – au dat cu adevărat în mod liber sentințe.

Dreptatea se înfăptuiește prin două lucruri: ea trebuie mai întâi să restabilească ordinea care a fost distrusă. Acesta este un proces de vindecare ce nu se poate realiza decât dacă distrugătorii, adică acești oameni, vor fi condamnați. Iar un al doilea aspect îmi pare că ne privește pe noi, evreii... Există la Grotius, citat în spusele judecătorilor, o vorbă care, din păcate, nu prea a fost luată în seamă: anume că ține de cinstea și onoarea celor vătămați sau lezați ca făptașii să fie pedepsiți.[1] Asta n-are nimic de-a face cu suferințele îndurate, nu are nimic de-a face cu restaurarea binelui. Este pur și simplu o problemă de cinste și onoare. Vedeți, pentru noi, evreii, aceasta este o chestiune decisivă atâta timp cât ne aflăm în Germania. Dacă poporul german este de părere că poate trăi nestingherit alături de criminalii din mijlocul său, atunci acest fapt contravine cinstei și onoarei evreilor.

Să revenim la cartea d-voastră, doamnă Arendt. Ați arătat acolo că procesul lui Eichmann a făcut vizibilă întreaga distrugere morală care a afectat inima Europei, în egală măsură

---

1. Cf. Arendt, *Eichmann la Ierusalim*, p. 56. În motivarea sentinței, la punctul 14, tribunalul face referire la lucrarea *De jure belli et pacis* (1625) a lui Hugo Grotius, iar în alineatul 20 citează din nou textual din cartea a doua: „Pentru ca cel care pedepsește să pedepsească potrivit legii, este nevoie de o lege penală, o lege care decurge din însăși crima răufăcătorilor." Citat aici după *Schuldig – Das Urteil gegen Adolf Eichmann* (*cf. supra* nota 1, p. 59), p. 14.

pe urmăritori și pe urmăriți, și deopotrivă toate țările.[1] *Nu dovedesc oare reacțiile pe marginea cărții d-voastră, care insistă tocmai asupra acestui fapt, că, pe de o parte, însăși această distrugere a fost negată și, pe de altă parte, că recunoașterea totală a vinovăției a fost respinsă, adică tocmai ceea ce d-voastră încercați să demonstrați? Și pot să adaug încă ceva la această întrebare: la ce reacții v-ați așteptat?*

Da, aceste reacții pe marginea cărții mele... sunt desigur pentru mine ilustrarea unei situații tipice – dar care s-a creat abia ulterior, deci nu în sensul că m-aș fi așteptat la așa ceva. Să vă dau un exemplu, ceva ce mi s-a întâmplat de mai multe ori... Această carte a fost citită în manuscris de un număr mare de oameni (deși nu obișnuiesc să fac asta), și, dintre acești oameni care au citit manuscrisul, cel puțin jumătate, poate chiar mai mulți au fost evrei.[2] Nici unul n-a

1. În capitolul „Conferința de la Wannsee sau Pilat din Pont", unde Arendt tratează despre responsabilitatea lui Eichmann în organizarea așa-numitei „soluții finale", ca și despre rolul consiliilor evreiești în deportările din ghetou – bazându-se pe depozițiile martorilor din proces și pe investigațiile istoricului Raul Hilberg – se spune: „În raportul meu am insistat asupra acestui aspect, pe care procesul de la Ierusalim nu a reușit să-l dezvăluie în adevărata sa amploare lumii întregi, deoarece el ne oferă imaginea cea mai evidentă a *colapsului moral total* cauzat de către naziști respectabilei societăți europene – și aceasta nu doar în Germania, ci în aproape toate țările, nu doar printre urmăritori, ci și printre victime" (*Eichmann la Ierusalim*, p. 219 [ed. rom. p. 154]).

2. Nu se știe cine anume s-a numărat printre acești cititori, în afara juriștilor pe care editorul american i-a angajat în vederea examinării raportului Arendt înainte de publicare. La fel ca în emisiunea radiofonică, Arendt spune într-o scrisoare către Robert Weltsch (din 29 august 1963), fără a da nici acolo nume: „Cartea a fost citită de numeroși alți oameni; asta mai cu seamă înainte de publicarea ei în *New Yorker*; nu credeți că e ciudat că [tonul ei «rece» și «lipsit de

avut atunci această reacție, care a survenit abia ulterior, nici unul nu s-a pronunțat în direcția asta – nici măcar aluziv! Ba, chiar mai mult: printre acești oameni sunt desigur și unii care-mi sunt prieteni și pe care-i cunosc bine. Iar unul dintre ei, de pildă... dar nu doar unul, ci mai mulți evrei au citit cartea în manuscris și au fost foarte încântați, nu-i așa? Însă, când a început campania, au uitat cu desăvârșire că citiseră mai înainte cartea. Dacă vreți să urmăriți acest fenomen, citiți de pildă *Fructele de aur* de Nathalie Sarraute, care a transpus această situație sub forma unei comedii.[1] Totul este în fond o comedie, o comedie a comunității intelectualilor, nu? Una în care aceste afecte se dezlănțuie, influențate desigur de... Iar sub puterea acestei influențe au ajuns să stea foarte mulți oameni, mai mulți decât se crede în mod obișnuit. Nu? Iar asta n-are nimic de-a face cu inteligența. Poți fi foarte inteligent, dar, cu toate astea, să fii așa.

Vorbeați despre o campanie. Numai că dezaprobarea manifestată cu privire la situațiile descrise în cartea d-voastră are desigur multe motive, iar unele dintre ele – putem spune cu certitudine – merită respectul nostru. De aici se naște întrebarea: trebuie spus adevărul chiar și atunci când intri în conflict, pe de o parte, cu anumite interese legitime, iar pe de altă parte, cu anumite sentimente legitime?

---

tact»] nu i-a sărit în ochi nimănui? Toți acești sunt oameni al căror rafinament literar e vestit la noi în țară." Citat după o copie a scrisorii, aflată în arhiva Karl Jaspers, DLA, cota A: Jaspers, cutia 46(=15).

1. Hannah Arendt a scris în 1964 o cronică în *New York Review of Books* în care discuta romanul lui Nathalie Sarraute *Les Fruits d'or*. Recenzia a apărut în același an în revista *Merkur* (tradusă de Wolfgang von Einsiedel) și a fost retipărită în Arendt, *Menschen in finsteren Zeiten*, Piper, München/Zürich, 1989, pp. 298–309.

Vedeți, ați conturat prin asta singura problemă care, în toată controversa, mă interesează cu adevărat.

Nu cred că am lezat interese legitime – adică cu adevărat legitime! Dar să presupunem totuși că este o chestiune discutabilă și că totuși am lezat. Trebuia oare s-o fac? Cred că e sarcina istoricilor și totodată a oamenilor care, deși trăiesc în aceeași epocă, rămân independenți – există asemenea oameni – să fie păstrătorii adevărurilor factuale. Ce se întâmplă atunci când acești păstrători sunt oprimați de către societate, marginalizați sau puși la zid de către stat? Căci am văzut că așa se întâmplă când se scrie istoria, de exemplu în Rusia, unde o dată la cinci ani apare o nouă versiune a istoriei naționale. Dar n-are oare statul sau societatea, ale căror interese legitime pot intra în conflict cu adevărul, și un alt interes – principial –, ca acești păstrători ai adevărurilor factuale să existe totuși? Aș spune că da. Așa se face că sunt aruncate pe piață o serie de reprezentări apologetice a căror menire nu este alta decât să ascundă cele câteva adevăruri care se regăsesc totuși marginal în aceste cărți. Nu vor reuși să le ascundă cu totul, pentru că așa ceva nu reușește niciodată definitiv.

Dar mai există ceva: există sentimente legitime. Iar aici nu mai e nici un dubiu: i-am lezat pe unii. Știți, îmi este cumva mai neplăcut când lezez oameni decât atunci când mă pun de-a curmezișul intereselor unor organizații. Pe cei dintâi, aș spune, îi iau în serios, în vreme ce pe celelalte le iau în considerare doar dintr-un punct de vedere principial. Așadar am lezat aceste sentimente legitime, mai ales din pricina stilului meu și despre asta nu am prea multe de spus. Vedeți, eu consider că sentimentul legitim în situația acesta este durerea. Singurul! Nu și autocompătimirea. Și foarte puțini oameni înțeleg asta. Iar eu nu pot face nimic împotriva

acestui fapt. În afară de asta, cred că despre aceste lucruri n-avem voie să vorbim patetic, pentru că în felul acesta le bagatelizăm. Dar, cu toate astea… cred totuși că trebuie să putem râde, pentru că asta înseamnă suveranitate. Și cred că toate aceste reproșuri aduse ironiei îmi displac cumva din perspectiva bunului-gust, da. Dar toate astea sunt chestiuni care țin de persoană. În mod evident, foarte mulți nu mă plac. Dar în privința asta nu pot face nimic. Și ce-aș putea face? Nu mă plac și gata. Căci stilul, care exprimă totuși persoana, este ceva care persoanei îi scapă.

Încă o întrebare la final, doamnă Arendt. Multe voci au spus că nu e recomandabilă publicarea cărții Eichmann la Ierusalim *în Germania. S-a vorbit despre „efectele negative asupra conștiinței publice"*[1]*. În ce ar putea consta, de fapt, aceste efecte negative?*

Într-adevăr, organizațiile evreiești și-au exprimat în mod deschis o ciudată îngrijorare: ei cred că argumentele mele ar putea fi folosite abuziv. Că antisemiții vor spune: „Iată, avem explicația, evreii înșiși au fost de vină." Ei spun oricum asta. Însă, dacă citesc cartea mea, antisemiții nu vor găsi absolut nimic de felul acesta, nimic de care să se poată lega. Există apoi alți oameni care cred că poporul german n-ar fi încă destul de matur. Bun, dacă poporul german nu e încă matur, atunci va trebui să așteptăm până la Judecata de Apoi.

---

1. Citat din textul introductiv al editorului, în ediția germană (H. Arendt, J. Fest, *Eichmann war von empörender Dummheit [Gespräche und Briefe]*, Piper, München/Zürich, 2011), pp. 15 și urm.

REFLECȚII DESPRE POLITICĂ ȘI REVOLUȚIE: UN COMENTARIU

INTERVIU CU ADELBERT REIF
(*Crizele republicii*, 1970)

Traducere din engleză de
Liliana Donose Samuelsson

ADELBERT REIF *În studiul d-voastră* Despre violență[1], *vă opriți în câteva rânduri la problema mișcării revoluționare studențești din țările occidentale. Până la urmă, un lucru rămâne totuși neclar: considerați, în general, că mișcarea protestatară a studenților este un proces istoric pozitiv?*

HANNAH ARENDT Nu știu ce înțelegeți d-voastră prin „pozitiv". Presupun că mă întrebați dacă sunt pentru sau contra. Atunci, vă spun că aprob unele obiective ale mișcării, mai ales în America, unde le cunosc mai bine decât în alte părți; față de altele am o poziție neutră, iar pe altele le consider absurde și periculoase, cum ar fi de pildă politizarea și restructurarea universităților (ceea ce germanii numesc *umfunktionieren*), adică pervertirea funcției lor normale, sau alte lucruri dintr-astea. Dar nu dreptul de participare. În anumite limite, sunt absolut de acord cu acest drept. Pentru moment însă, nu vreau să intru în această chestiune.

Dacă nu iau în considerare diferențele naționale, firește enorm de mari, ci numai faptul că e o mișcare globală – ceva ce n-a mai existat sub forma asta –, și dacă țin seama (în

---

1. Studiul *Despre Violență* a fost publicat pentru prima oară de Harcourt Brace Jovanovich în 1970. Câțiva ani mai târziu, a fost inclus în colecția *Crises of the Republic* (New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1972 [*Crizele republicii*, trad. rom. I. Dur și D.-I. Cenușer, Humanitas, București, 1999]), unde a apărut și acest interviu pentru prima dată.

afară de obiective, opinii, doctrine) de tot ce deosebește generația actuală din toate țările de generațiile anterioare, primul lucru care mă izbește este hotărârea și bucuria ei în acțiune, încrederea în capacitatea de a realiza schimbări prin propriile forțe. Se înțelege, desigur, că toate astea se manifestă foarte diferit de la o țară la alta, în funcție de situația politică a fiecăreia, de tradițiile istorice, care, la rândul lor, se oglindesc în aptitudini politice diferite. Dar aș dori să ne oprim asupra acestor lucruri ceva mai târziu.

Să vorbim acum pe scurt despre începuturile mișcării. Ea a apărut în Statele Unite pe neașteptate, în anii '50, pe vremea așa-numitei generații tăcute, apatice, care nu se exprima nicicum. Cauza imediată a fost mișcarea pentru drepturi civice din Sud, și primii care i s-au alăturat au fost studenții de la Harvard. Au fost apoi atrași studenți de la alte universități prestigioase de pe coasta de est. S-au dus în Sud, organizați impecabil, și o vreme au avut un succes formidabil, adică atâta timp cât a fost vorba doar de modificarea climatului de opinie – lucru pe care, într-adevăr, l-au realizat foarte repede – și de abrogarea unor legi și decrete în statele sudice; pe scurt, cât a fost vorba de chestiuni pur juridice și politice. După aceea, s-au izbit de enormele nevoi sociale din ghetourile orașelor din nord – și acolo s-au împotmolit, acolo n-au reușit să schimbe nimic.

Abia mai târziu, după realizările obținute pe calea unor acțiuni pur politice, a luat naștere ideea cu universitățile. A început la Berkeley, cu mișcarea pentru libertatea de expresie, urmată de mișcarea contra războiului. Și de data asta rezultatele s-au dovedit extraordinare. Aceste începuturi încununate de succes au fost sursa tuturor celorlalte acțiuni care s-au răspândit peste tot în lume.

În America, convingerea că poți schimba ce nu-ți place este evidentă cu precădere în chestiuni minore. Avem ca exemplu tipic confruntarea relativ inofensivă de acum câțiva ani. Aflând că personalul de serviciu al universității nu este remunerat cu salarii standard, studenții au acționat – cu succes. În fond, era un gest de solidaritate cu universitatea „lor", îndreptat împotriva politicii duse de administrație. Sau, un alt exemplu: în 1970, studenții au cerut să li se dea liber ca să poată participa la campania electorală, și câteva mari universități le-au satisfăcut cererea. În acest caz era vorba de o activitate politică *în afara universității*, pe care universitatea a aprobat-o, recunoscând astfel calitatea de cetățeni a studenților. Există însă și alte lucruri care, după mine, sunt mult mai puțin pozitive, și vom reveni la ele ceva mai târziu.

Întrebarea esențială este: Ce s-a întâmplat de fapt? După mine, a apărut pentru prima oară după foarte mult timp, o mișcare politică spontană, care nu numai că nu făcea doar propagandă, ci acționa, *ba mai mult, acționa aproape exclusiv din considerente morale.* Alături de acest factor moral – foarte rar întâlnit în ceea ce se consideră de obicei a fi un joc de forțe sau interese –, jocului politic i se alătura o experiență inedită pentru timpurile noastre: plăcerea de a acționa. Această nouă generație descoperea ceea ce secolul al XVIII-lea numise *fericire publică,* înțelegând prin asta că atunci când omul participă la viața publică, dobândește acces la o dimensiune suplimentară a experienței omenești, care altminteri îi rămâne necunoscută și care contribuie într-un fel la *fericirea* completă.

În toate aceste privințe, aș socoti mișcarea studențească drept foarte pozitivă. Felul în care a evoluat este o altă chestiune. Nimeni nu știe cât timp vor rezista așa-numitele

aspecte pozitive, sau dacă nu cumva au intrat deja într-un proces de descompunere, măcinate treptat de fanatism, de ideologii și de o înclinație spre distrugere, vecină adesea cu delictul, pe de o parte, și cu plictisul, pe de alta. În istorie, lucrurile bune au viață scurtă, însă influențează decisiv și pe termen lung ce se petrece în lume. Gândiți-vă, bunăoară, cât de scurtă a fost perioada cu adevărat clasică în Grecia, din care ne mai hrănim și azi.

Nu de mult, Ernst Bloch[1] *a subliniat într-o prelegere că mișcarea protestatară a studenților nu se limitează la obiectivele pe care le cunoaștem, ci cuprinde și principii care derivă dintr-o străveche lege a naturii: „oamenii care nu se ploconesc, care nu măgulesc capriciile stăpânilor". Și mai spune că studenții au reconștientizat „acest alt element subversiv al revoluției", pe care nu trebuie să-l confundăm cu simplul protest față de o situație economică precară. În felul ăsta, studenții au adus o contribuție importantă „la istoria revoluțiilor, și foarte probabil la structura viitoarelor revoluții". Părerea d-voastră care e?*

Ceea ce Ernst Bloch numește „lege naturală" este evidenta nuanță morală a mișcării de care vorbeam eu înainte. Dar aș adăuga – și aici sunt în dezacord cu Bloch – că ceva similar i-a caracterizat pe toți revoluționarii. Dacă privim istoria revoluțiilor, vedem că ele n-au fost niciodată conduse de cei prigoniți și crunt exploatați, ci de cei care nu erau nici prigoniți, nici exploatați, dar care nu suportau să vadă că alții erau. Numai că le venea greu să-și recunoască motivele morale – și rușinea asta e foarte veche. Nu voi intra acum în istoria acestei probleme, deși ea comportă un aspect

1. Ernst Bloch (1885–1977), filozof marxist german, autor al cărților *Natural Law and Human Dignity* și *The Principle of Hope*. Ideile lui Bloch au înrâurit mișcările protestatare studențești din anii '60.

foarte interesant. Dar factorul moral a fost mereu prezent, deși azi el se manifestă cu multă claritate, fiindcă oamenilor nu le mai e rușine să admită asemenea lucruri.

Cât despre „ploconeală", se subînțelege că ea joacă un rol important, cu precădere în țări ca Japonia și Germania, unde servilismul atinsese proporții formidabile, pe când în America, unde nu-mi amintesc ca fie și un singur student să se fi ploconit, ea nu are sens. Am amintit deja că această mișcare internațională are coloraturi naționale și, tocmai pentru că e vorba de coloraturi, ele sar în ochi; e ușor pentru cineva din afară să ia ceva izbitor drept lucrul cel mai important.

Dacă vorbim de „revoluția viitoare" în care crede Ernst Bloch, și despre care eu nu știu nici dacă se va produce, nici ce structură ar putea avea în caz că s-ar produce, aș dori să spun atât: e adevărat că există o întreagă serie de fenomene despre care putem afirma că, în lumina experienței de care dispunem la ora actuală (și care de fapt nu datează decât de la Revoluțiile Franceză și Americană, pentru că înainte au fost rebeliuni, *coups d'état* *, dar nu revoluții), țin de premisele unei revoluții – cum ar fi căderea guvernului, subminarea acestuia, pierderea încrederii poporului în guvern, colapsul serviciilor publice și multe altele.

Se vede foarte clar cum toate marile puteri își pierd și puterea, și autoritatea, deși procesul acesta e însoțit și de imensa acumulare de mijloace violente în mâinile guvernelor, dar creșterea volumului de armament nu poate compensa pierderea puterii. Și totuși, o asemenea situație nu duce neapărat la revoluție. Ea se poate termina cu o contrarevoluție, cu instaurarea unui regim dictatorial, dar și cu un fiasco: adică se sfârșește fără să se întâmple nimic. Nimeni dintre cei care trăiesc azi nu știe nimic despre o eventuală

---

* Lovituri de stat (fr.).

revoluție viitoare: „principiul speranței" (Ernst Bloch) nu oferă nici o garanție.

În momentul de față, lipsește o premisă pentru o revoluție viitoare, și anume un grup de revoluționari adevărați. Studenții de stânga își doresc cel mai mult să fie revoluționari – or, exact asta nu sunt. Și nici nu sunt organizați ca revoluționari: n-au nici cea mai vagă idee ce înseamnă puterea, iar dacă puterea ar zăcea pe stradă și ei ar ști că e acolo, ar fi ultimii care să se aplece s-o culeagă. Ei bine, exact asta fac revoluționarii. Revoluționarii nu fac revoluții! Revoluționarii sunt cei care știu când zace puterea pe stradă și când pot s-o culeagă. Revolta armată în sine n-a dus niciodată până acum la o revoluție.

Totuși, ceea ce-ar putea netezi calea unei revoluții, în sensul pregătirii revoluționarilor, este să se facă o analiză reală a situației existente, așa cum se făcea înainte vreme. Sigur că și analizele astea erau de cele mai multe ori foarte inadecvate, dar de făcut se făceau. În privința asta, eu nu văd pe absolut nimeni, nici aici, nici altundeva, capabil să facă o asemenea analiză. Pe cât de mare este bucuria acțiunii, pe atât de izbitoare și descurajatoare e sterilitatea teoretică și lipsa de acuitate analitică a acestei mișcări. În Germania ea este mai degrabă neajutorată în ce privește problemele practice: poate duce la niște revolte, dar în afară de strigatul lozincilor, mișcarea nu e în stare să organizeze nimic. În schimb, în America, unde a reușit în câteva rânduri să scoată în stradă sute de mii de demonstranți la Washington, ea s-a dovedit absolut impresionantă din punct de vedere al capacității de acțiune. Totuși, sterilitatea mentală este aceeași în ambele țări – numai că în Germania, unde lumea se dă în vânt după discuții teoretice dezlânate, oamenii ori își pierd vremea flecărind despre concepții învechite și noțiuni

izvorâte din secolul al XIX-lea, ori îți împuie capul cu ele. Dar nimic din toate astea n-are de-a face cu gândirea profundă.

În America de Sud și în Europa de Est, lucrurile stau, bineînțeles, altfel, în primul rând fiindcă acolo există mult mai multă experiență practică. Dar o examinare amănunțită ne-ar îndepărta prea mult.

Aş dori să vorbesc despre un alt lucru care mi-a venit în minte în legătură cu Ernst Bloch și „principiul speranței". Cel mai suspect lucru cu privire la mișcarea asta în Europa Occidentală și în America este un ciudat sentiment al disperării, ca și cum partizanii mișcării știau deja că vor fi zdrobiți. Ca și cum și-ar spune: cel puțin vrem să ne provocăm noi înfrângerea; nu vrem ca, pe lângă toate celelalte, să apărem ca niște miei nevinovați. Copiii ăștia care aruncă bombe dau impresia că sunt cuprinși de amoc. Am citit că în timpul ultimelor tulburări – nu cele din 1968, ci cele de dată recentă – studenți francezi de la Nanterre au scris pe ziduri: *Ne gâchez pas votre pourriture!* * Înainte! Tot înainte! Convingerea asta că totul merită distrus, că toți merită să se ducă dracului, genul ăsta de disperare se poate remarca pretutindeni, deși e mai puțin pronunțat în America, unde „principiul speranței" nu e cunoscut încă, poate tocmai din cauză că lumea nu are încă atâta nevoie de el.

Credeți că mișcarea protestatară a studenților din Statele Unite se simte în esență frustrată?

În nici un caz. Sunt mult prea importante realizările de până acum. Succesul obținut în chestiunea negrilor este spectaculos, iar cel legat de război este poate și mai mare. Studenții au reușit primii o scindare a populației și în cele din urmă au obținut o majoritate, sau, în orice caz, o

---

* Nu vă irosiți putregaiul (fr.).

minoritate foarte puternică și extrem de combativă împotriva războiului. S-ar putea însă ca totul să se prăbușească foarte repede dacă studenții vor reuși să distrugă universitățile – lucru pe care îl socotesc posibil. În America, acest pericol este poate mai mic decât în alte părți, fiindcă studenții americani sunt mai orientați către chestiuni politice decât către cele interne ale universităților, consecința fiind că o parte a populației se simte solidară cu ei în punctele esențiale. Dar nici în America distrugerea universităților nu e ceva de neconceput, fiindcă toată agitația coincide cu criza din domeniul științelor, cu lipsa de încredere în știință și în progres, respectiv cu o criză internă, nu doar politică, a universităților.

Dacă studenții ar reuși să distrugă universitățile, asta ar însemna că-și distrug propria bază de operațiuni – ceea ce s-ar propaga în toate țările afectate, atât în America, cât și în Europa. Și o altă bază nu-și vor găsi, din simplul motiv că nu vor mai avea nicăieri un loc de reunire. Prin urmare, distrugerea universităților ar fi simultană cu sfârșitul întregii mișcări.

Dar asta nu va însemna sfârșitul sistemului de educație și nici al cercetării. Ambele pot fi organizate altfel; pot fi concepute alte forme de pregătire profesională și de cercetare. Numai că atunci nu vor mai fi studenți. Să ne întrebăm așadar ce este de fapt libertatea studenților. Timp de câțiva ani, universitățile le oferă tinerilor posibilitatea *să trăiască în afara oricărui grup social și deci fără obligații sociale* – adică să fie cu adevărat liberi. Aceste avantaje vor dispărea cu totul dacă studenți distrug universitățile; în consecință, nu vor mai fi nici răzvrătiri împotriva societății. În unele țări au existat momente când studenții erau gata să-și taie craca de sub picioare. De aceea au și fost cuprinși

de amoc. În acest fel, mișcarea protestatară a studenților nu numai că n-ar reuși să-și atingă obiectivele. Ar putea chiar să fie distrusă.

S-ar întâmpla la fel și cu mișcarea studenților din Europa?

Da, cu majoritatea mișcărilor studențești. Repet, nu în aceeași măsură în America de Sud și în țările din Europa de Est, unde mișcarea protestatară e susținută de o mare parte a populației, și nu e direct dependentă de universități.

În studiul d-voastră Despre violență, *faceți următoarea afirmație: „Lumea a Treia nu e o realitate, ci o ideologie." Sună ca o blasfemie. Pentru că bineînțeles că e o realitate; în plus, e o realitate pe care au creat-o mai întâi puterile coloniale occidentale, apoi în cooperare cu Statele Unite. Așa că nu e deloc surprinzător ca această realitate produsă de capitalism să ducă, sub influența indignării generale a tineretului din lumea întreagă, la o nouă ideologie. Și totuși, nu cred că această nouă ideologie a Noii Stângi este elementul semnificativ, ci însăși existența Lumii a Treia, realitatea Lumii a Treia. Ea a făcut în primul rând posibilă această ideologie.*

Chiar intenționați să contestați, cu fraza asta uimitoare, Lumea a Treia ca atare? Poate e vorba de o neînțelegere aici, pe care ați putea s-o clarificați.

Absolut deloc. Părerea mea este, într-adevăr, că Lumea a Treia este exact ce am spus: o ideologie, sau o iluzie.

Africa, Asia, America de Sud sunt realități. Dacă le comparați cu Europa și America, puteți spune – dar numai din această perspectivă – că sunt subdezvoltate, afirmând așadar că acesta este numitorul comun crucial al acelor țări. Dar treceți cu vederea nenumăratele elemente care *nu* le sunt comune, precum și faptul că ceea ce au ele în comun e doar prin contrast cu o altă lume; ceea ce înseamnă că ideea

subdezvoltării ca factor de primă importanță este o prejudecată europeano-americană. E o chestiune de perspectivă, nimic mai mult. Avem de-a face cu o eroare logică. Încercați să-i spuneți unui chinez că face parte din aceeași lume ca membrul unui trib bantu african, și vă rog să mă credeți că veți rămâne înmărmurit. Cei care se găsesc pe treapta cea mai de jos, adică negrii din Africa, sunt singurii care au un interes politic evident să afirme că există o lume a treia. În cazul lor e lesne de înțeles, dar în rest sunt doar vorbe goale.

Noua Stângă a împrumutat lozinca asta din arsenalul Vechii Stângi. A fost adoptată ca analog al distincției făcute de imperialiști între țările coloniale și puterile colonizatoare. Pentru imperialiști, era firesc să eticheteze la fel Egiptul și India; să le pună pe ambele sub rubrica „rase supuse". Această nivelare imperialistă a tuturor diferențelor e copiată de Noua Stângă, doar că s-a inversat etichetarea. Altfel, e aceeași veche poveste: a te lăsa captivat de o lozincă îți dezvăluie incapacitatea de a gândi, sau refuzul de a vedea fenomenele așa cum sunt în realitate, fără să le pui etichete, fără să crezi că în felul ăsta le poți clasifica. Asta se numește neputință teoretică.

Noua lozincă – „Indigeni din toate coloniile, sau din toate fostele colonii, sau din toate țările subdezvoltate, uniți-vă!" – e și mai smintită decât cea veche, pe care a copiat-o: „Proletari din toate țările, uniți-vă!" Eu nu sunt deloc de părere că omul învăță cine știe ce din istorie – fiindcă istoria ne confruntă permanent cu ceva nou –, dar sigur că unele lucruri mai mărunte ar trebui să le putem învăța. Îndoielile mele vin din faptul că nu văd nicăieri în generația actuală oameni care să identifice realitățile ca atare, și să facă efortul de a reflecta asupra lor.

Filozofii și istoricii marxiști, și nu doar în sensul strict al cuvântului, sunt de părere că în această fază a dezvoltării istorice a omenirii există numai două alternative posibile referitoare la viitor: capitalism sau socialism. Mai există, după d-voastră, și o alta?

Eu nu văd asemenea alternative în istorie; și nici nu știu ce ne așteaptă. Mai bine să nu vorbim despre chestiuni mărețe ca „dezvoltarea istorică a omenirii", fiindcă cel mai probabil este că istoria va urma o cale ce nu corespunde nici uneia, nici alteia, și să sperăm că va veni ca o surpriză.

Să privim totuși pentru o clipă alternativele d-voastră pentru istorie: la început a fost, de fapt, capitalismul, un sistem economic pe care nimeni nu l-a plănuit și nu l-a prevăzut. Acest sistem, așa cum se știe, își datorează începutul unui proces monstruos de expropriere, sub o formă cum nu s-a mai pomenit în istorie – adică fără cucerire militară. Exproprierea, acumularea inițială de capital, a fost legea conform căreia s-a născut capitalismul și conform căreia a progresat apoi pas cu pas. Acuma, eu nu știu ce anume își imaginează lumea că e socialismul. Dar dacă privim ce s-a întâmplat de fapt în Rusia, constatăm că acolo procesul de expropriere a fost dus și mai departe; și se observă foarte limpede că ceva similar se petrece în țările capitaliste moderne, unde s-ar părea că se dă din nou frâu liber vechiului proces al exproprierii. Supraimpozitarea, deprecierea *de facto* a monedei, inflația cuplată cu recesiunea – ce altceva sunt toate astea decât forme relativ blânde de expropriere?

Numai țările occidentale au la îndemână frâne politice și juridice pentru ca procesul de expropriere să nu atingă nivelul la care viața ar deveni de-a dreptul insuportabilă. Desigur că în Rusia nu există socialism, ci socialism de stat,

care e același lucru cu capitalismul de stat – adică expropriere totală. Exproprierea totală are loc atunci când toate mijloacele politice și juridice de protecție a proprietății particulare au dispărut. În Rusia, de pildă, unele grupuri se bucură de un standard de viață foarte ridicat. Partea proastă e că toate lucrurile de care dispun acești oameni – mașini, locuințe, case la țară, mobilier costisitor, limuzine cu şofer etc. – nu le aparțin lor; li se pot confisca în orice moment de către guvern. Acolo nimeni nu e atât de bogat, încât, în cazul unui conflict cu puterea, să nu poată fi transformat peste noapte în cerșetor – chiar și fără drept la un loc de muncă. (Ajunge să aruncăm o privire asupra literaturii sovietice recente, unde oamenii au început să spună adevărul, și vom constata că atestarea acestor urmări atroce e mai plastică decât toate teoriile economice şi politice.)

Experiențele noastre – spre deosebire de teorii și ideologii – ne spun că procesul de expropriere, care a început odată cu ascensiunea capitalismului, nu se oprește la exproprierea mijloacelor de producție; numai instituțiile juridice și politice independente de forțele economice și de automatismul lor pot să pună stavilă și să controleze potențialul monstruos inerent acestui proces. Se pare că astfel de controale politice funcționează cel mai bine în așa-numitele țări ale bunăstării, fie că-și spun capitaliste sau socialiste. Ceea ce ocrotește libertatea este separarea puterii guvernamentale de cea economică, sau, ca să folosim terminologia marxistă, faptul că statul și constituția lui nu sunt suprastructuri.

Nu capitalismul ne ocrotește pe noi, cei din așa-numitele țări capitaliste ale Occidentului, ci un sistem juridic care nu permite ca managementul afacerilor de mare anvergură să-și realizeze fanteziile violând sfera privată a angajaților. Dar

visul acesta devine cu-adevărat realitate acolo unde guvernul însuși este angajatorul. Nu e nici un secret că sistemul de control la angajarea funcționarilor în guvernul american nu respectă viața privată; apetitul recent al unor agenții ale guvernului de a intercepta convorbiri în locuințe particulare poate de asemenea fi privit ca o încercare din partea guvernului de a-i trata pe toți cetățenii ca posibili funcționari guvernamentali. Și ce este interceptarea convorbirilor, dacă nu o formă de expropriere? Agenția guvernului se instalează ca un fel de coproprietar al apartamentelor și caselor cetățenilor. În Rusia, nici nu e nevoie să se monteze în pereți cine știe ce dispozitive sofisticate; acolo există oricum câte un spion în fiecare apartament.

Dacă ar fi să judec din punct de vedere marxist cum au evoluat lucrurile, aș spune așa: poate că exproprierea este, într-adevăr, însăși natura producției moderne, iar socialismul, așa cum credea Marx, nimic altceva decât inevitabilul rezultat al societății industriale întemeiate de capitalism. Dar urmează întrebarea: ce putem face pentru ca procesul să fie pus sub control și să nu degenereze, sub o denumire sau alta, în monstruozitățile apărute în Est. În anumite așa-zise țări comuniste – de exemplu în Iugoslavia, dar chiar și în Germania de Est – se încearcă eliberarea de sub controlul statului și descentralizarea economiei, făcându-se concomitent unele concesii substanțiale, cu scopul de a preveni cele mai înspăimântătoare consecințe ale procesului de expropriere, care, din fericire, se dovedesc extrem de nesatisfăcătoare și pentru producție de îndată ce nivelul centralizării și exploatării muncitorilor atinge un anumit nivel.

În fond, întrebarea este: câtă proprietate și câte drepturi îi putem permite cuiva să aibă, chiar și acolo unde economia modernă generează condiții foarte inumane? Și să

nu-mi spună mie cineva că „fabricile sunt proprietatea muncitorilor", așa ceva nu există. Dacă ne gândim cât de cât, proprietatea colectivă este o contradicție în termeni. Proprietate este ceea ce îmi aparține mie, ceea ce este, prin definiție, al meu. E de la sine înțeles că mijloacele de producție ale altor persoane nu-mi pot aparține mie; pot fi controlate de o terță autoritate, ceea ce înseamnă că nu aparțin nimănui. Cel mai rău proprietar este guvernul, dacă puterea guvernului în respectiva sferă economică nu e strict controlată și verificată de un sistem juridic cu adevărat independent. Problema noastră actuală este nu cum să-i expropriem pe expropriatori, ci, mai curând, cum să potrivim lucrurile pentru ca masele, deposedate de societatea industrială din sistemul capitalist sau socialist, să-și poată recăpăta proprietatea. Din această unică perspectivă, a numi capitalismul și socialismul alternative este ceva fals – nu numai fiindcă, oricum, nici unul din ele nu există nicăieri în stare pură, ci pentru că avem în fond de-a face cu doi gemeni, fiecare cu altă pălărie.

Putem privi aceeași stare de lucruri dintr-un alt unghi – al oprimaților înșiși – și rezultatul nu-i deloc mai bun. În cazul ăsta, trebuie spus că stările sociale, corporațiile, breslele, întreaga structură a societății feudale, toate au fost distruse de capitalism. Capitalismul a desființat toate grupările colective care-l ocroteau pe individ, îi protejau proprietatea, și care-i garantau o oarecare siguranță. Acestea au fost înlocuite cu „clasele", care, în esență, sunt numai două: exploatatorii și exploatații. Clasa muncitoare, pur și simplu din cauză că era o clasă socială și un colectiv, tot îi mai oferea individului o anumită protecție, iar mai târziu, când a învățat să se organizeze, a luptat și a cucerit drepturi considerabile. Azi, deosebirea esențială nu este între țările

capitaliste și țările socialiste, ci între țările care respectă aceste drepturi, de pildă Suedia, pe de o parte, și Statele Unite, pe de altă parte, și țările care nu le respectă, cum este, de pildă, Spania lui Franco, pe de o parte, și Rusia sovietică, pe de alta.

Deci ce a realizat socialismul sau comunismul, dacă îl privim în forma lui pură? A distrus și această clasă cu instituțiile sale, cu sindicatele și partidele laburiste, și cu drepturile sale – negocierile colective, grevele, asigurările de șomaj, securitatea socială. Și, în locul lor, aceste regimuri au oferit iluzia că fabricile sunt proprietatea clasei muncitoare – clasă care tocmai fusese desființată – și minciuna atroce că șomajul nu mai există, minciună bazată exclusiv pe inexistența ajutorului legal de șomaj. În esență, socialismul a continuat să existe și a împins la ultima limită ce a început capitalismul. De ce să fie socialismul remediul?

Intelectualii marxiști scot deseori în evidență faptul că socialismul, în ciuda alienării, are întotdeauna capacitatea să se regenereze prin propriile forțe. Un exemplu ideal al acestei regenerări este modelul socialismului democratic din Cehoslovacia.

Dacă luăm în considerare faptul că Uniunea Sovietică își sporește înarmarea și că hegemonia sovietică crește și ea în alte regiuni, credeți că există șansa unei noi inițiative de instituire a socialismului democratic în Est, în spiritul modelului ceh sau iugoslav?

Sunt de-a dreptul șocată de prima d-voastră frază. A numi conducerea lui Stalin „alienare" mi se pare un eufemism folosit ca să ascundă sub preș nu numai faptele, dar și cele mai groaznice crime. Vă spun asta doar ca să vă atrag atenția în ce măsură întrebuințarea acestui jargon a deformat faptele: a numi „alienare" ceva care este de-a dreptul o crimă.

Acuma, în legătură cu sistemele și „modelele" economice, cu timpul va ieși ceva în urma experimentelor făcute pe ici, pe colo, dacă marile puteri vor lăsa țările mici în pace. Desigur că nu se poate spune cum va arăta acel ceva într-un domeniu atât de dependent de practică cum este economia. Cu toate astea, se vor face în primul rând experimentări cu privire la problema proprietății. Bazându-mă pe informațiile foarte vagi pe care le am la dispoziție, aș spune că asemenea experimente sunt deja în curs în Germania de Est și în Iugoslavia, cu rezultate interesante.

În Germania de Est, un fel de sistem cooperativ, care nu derivă din socialism și care a avut succes în Danemarca și în Israel, a fost încorporat în sistemul economic „socialist" – făcându-l să funcționeze. În Iugoslavia există în fabrici sistemul de autogestiune – o nouă versiune a „consiliilor de muncitori" din trecut, care, întâmplător, n-au fost absorbite de doctrina ortodoxă socialistă sau comunistă –, în pofida lozincii lui Lenin: „Toată puterea sovietelor". (Consiliile, singurele adevărate lăstare ale revoluțiilor, spre deosebire de partide și de ideologii revoluționare, au fost distruse fără milă chiar de către Partidul Comunist și de Lenin personal.)

Nici unul dintre aceste experimente nu redefinește proprietatea legitimă într-un mod satisfăcător, dar ele pot fi pași în această direcție: cooperativele din Germania de Est combinând proprietatea privată cu necesitatea proprietății colective asupra mijloacelor de producție și distribuție, iar consiliile muncitorilor oferind angajaților securitatea locului de muncă, în locul securității proprietății private. În ambele cazuri, muncitorii nu mai sunt indivizi izolați, ci aparțin unui nou colectiv – cooperativa sau consiliul muncitorilor din fabrici –, ca un fel de compensație a apartenenței la o clasă.

Mă întrebați totodată de experimente și de reforme. Ele n-au nimic de-a face cu sistemele economice – exceptând faptul că sistemul economic nu trebuie folosit pentru a-i priva pe oameni de libertate, ceea ce se practică atunci când un disident sau un oponent devine „neangajabil", sau când bunurile de consum sunt atât de puține și viața atât de grea, încât guvernului îi este ușor să „cumpere" pături întregi ale populației. Pe oamenii din Est îi interesează cel mai mult libertatea, drepturile civile și garanțiile juridice. Acestea sunt condițiile ca oamenii să fie liberi să se exprime, să scrie, să tipărească ce vor. Uniunea Sovietică a intrat în Cehoslovacia nu din pricina noului „model economic", ci a reformelor *politice* legate de el. În Germania de Est n-a intrat, cu toate că acolo, ca și în alte țări satelit, se trăiește azi mai bine decât în Uniunea Sovietică, și poate că în curând se va trăi la fel de bine ca în Germania de Vest, iar într-un târziu chiar mai bine decât acolo. Și atunci, diferența va fi „doar" că într-una din țări oamenii vor putea să spună și, în anumite limite, să facă ce doresc, pe când în cealaltă, nu. Credeți-mă, *această* diferență reprezintă foarte mult pentru oricine.

Uniunea Sovietică are interesul să intervină direct oriunde experimentele economice sunt îmbinate cu lupta pentru libertate. Nu încape îndoială că acesta a fost cazul Cehoslovaciei. Dar cu Germania de Est e altfel. De aceea Republica Democrată Germană a fost lăsată în pace. Sub Walter Ulbricht[1], RDG a devenit, ideologic, tot mai tiranică, pe măsură ce concesiile economice au fost tot mai largi.

Uniunea Sovietică trebuie să intervină direct și acolo unde se teme că una dintre țările satelit caută să părăsească Pactul de la Varșovia. Nu știu dacă se ivise și teama asta în

1. Walter Ulbricht (1893–1973), secretar general al Partidului Unității Socialiste și conducătorul *de facto* al RDG între 1950 și 1971.

cazul Cehoslovaciei, dar e posibil. Pe de altă parte, nu cred că Uniunea Sovietică va interveni militar în Iugoslavia. Acolo ar da peste o considerabilă opoziție militară, și în momentul de față nu-și permite o asemenea confruntare. Pentru statutul ei de mare putere, nu are suficient control asupra unei situații de acest gen.

Sunteți de părere că socialismul, actualmente concepția dominantă cu privire la viitorul societății omenești, are șanse de izbândă?

Aici e firesc să ne întrebăm ce se înțelege de fapt prin socialism. Nici Marx nu știa prea bine cum să-l descrie.

Dați-mi voie să vă întrerup: prin socialism se înțelege, cum am spus mai înainte, cel orientat în spiritul modelului ceh sau iugoslav.

Atunci vă referiți la ce se numește azi „umanism socialist". Lozinca asta nouă nu e nimic altceva decât o încercare de a mușamaliza caracterul inuman al socialismului, dar fără reintroducerea unui așa-zis sistem capitalist, în ciuda faptului că tendința clară spre economia de piață din Iugoslavia ar putea fi ușor interpretată, și aproape sigur că va fi interpretată așa, nu numai de către Uniunea Sovietică, dar și de către orice adept autentic.

În general vorbind, aș zice că le dau o șansă țărilor mici care vor să experimenteze, indiferent dacă își spun socialiste sau nu, dar sunt foarte sceptică cu privire la marile puteri. Societățile acestea masive nu mai pot fi controlate, și cu atât mai puțin guvernate. Cehoslovacia și Iugoslavia, pe care le-ați ales ca exemple, au desigur șanse. Aș include poate și România, poate și Ungaria, unde revoluția nu s-a terminat cu o catastrofă, cum s-ar fi putut întâmpla sub Stalin – și anume cu deportarea a 50 la sută din populație. Se întâmplă ceva

greu reversibil în toate aceste țări: se fac eforturi pentru reforme, încercări de a scăpa de consecințele cele mai aprige ale dictaturii și de a merge pe calea rezolvării independente și raționale a problemelor economice.

Și mai avem un factor de luat în seamă. Uniunea Sovietică și, în diferite grade, statele ei satelit nu sunt state-națiuni, ci un conglomerat de naționalități. În fiecare dintre aceste state, dictatura este mai mult sau mai puțin în mâinile naționalității dominante, iar riscul ca opoziția să se transforme într-o mișcare de eliberare națională este constant. Asta se remarcă mai ales în Uniunea Sovietică, unde dictatorii sovietici trăiesc permanent cu teama prăbușirii imperiului rus – nu doar a schimbării de guvern.

Acest sentiment de neliniște n-are nimic de-a face cu socialismul; este, și a fost întotdeauna, pur și simplu o problemă de politică a puterii. Nu cred că Uniunea Sovietică ar fi făcut ce-a făcut în Cehoslovacia dacă n-ar fi îngrijorat-o propria opoziție internă, nu doar a intelectualilor, ci și a naționalităților. Să nu uităm că în timpul Primăverii de la Praga guvernul a acordat slovacilor concesii considerabile, care doar recent, și unele sub presiunea rușilor, au fost anulate. Moscova e speriată de orice tentativă de descentralizare. Un nou model înseamnă pentru ruși nu numai o rezolvare mai omenoasă a problemelor economice sau ale intelectualității, dar și pericolul descompunerii imperiului rus.

Părerea mea este că teama conducătorilor sovietici, în primul rând de opoziția intelectualității, joacă un rol de prim ordin. La urma urmei, este o opoziție care se face simțită azi pe scară tot mai largă. Există și o mișcare a drepturilor civice organizată de tinerii intelectuali, care acționează cu toate mijloacele posibile – legale, și, inutil de adăugat, chiar și ilegale, de pildă publicații clandestine etc.

Da, știu. Și conducătorilor sovietici le e, de bună seamă, foarte frică de așa ceva. Lăsând la o parte intelectualii, dacă succesul acestei mișcări se extinde și cuprinde masele, ucrainenii vor cere din nou să aibă un stat al lor, la fel și tătarii, care, oricum, au fost atât de abominabil tratați, și așa mai departe. Așa se explică de ce conducătorii Uniunii Sovietice sunt într-o poziție mai șubredă decât cei din țările satelit. Vedeți însă, și lui Tito, în Iugoslavia, îi e frică de problema naționalităților, dar absolut deloc de așa-numitul capitalism.

Cum explicați că mișcarea reformatoare din Est – și mă refer nu numai la modelul ceh deseori citat, ci și la diversele publicații ale intelectualilor sovietici care pledează pentru democratizarea Uniunii Sovietice, sau la alte asemenea proteste – nu propune niciodată o anume formă de capitalism, oricât de modificată, ca alternativă la sistemul pe care-l critică.

Păi, aș putea să vă spun că toți acești oameni sunt în mod evident de acord cu mine, și anume: așa cum socialismul nu e un remediu al capitalismului, capitalismul nu poate fi un remediu al socialismului, sau o alternativă. Dar nu vreau să mai insist asupra acestui lucru. Disputa nu privește niciodată doar sistemul economic. Sistemul economic e implicat doar atâta vreme cât dictatura nu permite economiei să se dezvolte la fel de productiv cum s-ar dezvolta fără constrângerile dictatoriale. În rest, e o chestiune politică: depinde de ce fel de stat vrea fiecare să-și făurească, cu ce fel de constituție, ce fel de legislație, ce garanții pentru libertatea de expresie și libertatea presei, adică depinde de ceea ce copiii noștri neștiutori din Occident numesc „libertăți burgheze".

Așa ceva nu există: libertatea e libertate, indiferent dacă e garantată de legile unui guvern „burghez" sau de un stat „comunist". Faptul că azi guvernele comuniste nu respectă drepturile civice și nu garantează libertatea de expresie și

libertatea de asociere nu duce la concluzia că drepturile și libertățile astea sunt „burgheze". Prin „libertate burgheză" se înțelege foarte frecvent, și total greșit, libertatea de a face mai mulți bani decât ai nevoie. Asta e singura „libertate" pe care o respectă și Estul, unde poți, de fapt, să ajungi extrem de bogat. Dacă vrem să folosim un limbaj rezonabil, și nu jargonul, contrastul între bogați și săraci raportat la venit e mai mare în Est decât în celelalte țări, mai mare chiar decât în Statele Unite, cu excepția câtorva mii de multimilionari.

Dar nici acesta nu e factorul esențial. Repet: esențial este pur și simplu dacă pot sau nu pot să spun și să tipăresc ce vreau; dacă vecinii mă spionează sau nu. Libertatea implică întotdeauna dreptul la disidență. Nici un conducător înainte de Stalin și Hitler n-a contestat dreptul de a spune „da"; Hitler i-a privat pe evrei și pe țigani de dreptul de a consimți, iar Stalin a fost singurul dictator care și-a decapitat cei mai entuziaști suporteri, gândindu-se poate că oricine spune „da", poate spune și „nu". Nici un tiran înaintea lor n-a mers atât de departe – dar nici metoda asta n-a dat rezultatul scontat.

Nici unul dintre aceste sisteme, nici măcar cel din Uniunea Sovietică, nu e pe deplin totalitarist – cu toate că, trebuie să recunosc, nu sunt în poziție să judec cum e în China. În prezent, numai disidenții și cei care se află în opoziție sunt excluși, dar asta nu înseamnă nicidecum că acolo ar exista și libertăți. Și tocmai libertatea politică și drepturile de bază sunt reclamate de forțele opoziției, și pe bună dreptate.

Care e poziția d-voastră față de afirmația lui Thomas Mann: „Antibolșevismul este prostia de bază a timpurilor noastre"?

Timpurile noastre sunt pline de absurdități, așa că e greu să acorzi locul întâi. Dar, dacă vorbim serios, antibolșevismul ca teorie, ca „ism", este invenția foștilor comuniști. Însă

când spun asta, nu mă refer la toți foștii bolșevici sau comuniști. Mai degrabă la cei care *au crezut*, și apoi, într-o bună zi, au fost personal deziluzionați de domnul Stalin; adică e vorba de cei care n-au fost cu adevărat nici revoluționari, nici angajați politic, ci, așa cum singuri au spus, și-au pierdut un zeu, după care au pornit în căutarea unui alt zeu, opus primului, un nou diavol. Au întors pur și simplu modelul pe dos.

Ar fi însă eronat să afirmăm că acești oameni și-au schimbat mentalitatea, că în loc de credințe au căutat să vadă realitățile, să țină seamă de ele și să încerce să înfăptuiască schimbări. Cât privește felul de a gândi, înseamnă exact același lucru a spune ca antibolșevicii că Estul e Diavolul, sau ca bolșevicii că America e Diavolul. Mentalitatea rămâne aceeași. Lucrurile sunt văzute doar în alb și negru. Dar așa ceva nu există în lumea reală. Atâta timp cât nu cunoști întregul spectru al culorilor politice ale unei epoci, nu poți distinge condițiile de bază ale diferitelor țări, diversele stadii de dezvoltare, tradițiile, ramurile și nivelul de producție, tehnologia, mentalitatea și așa mai departe; atunci ești pur și simplu confuz, dezorientat. Nu-ți rămâne decât să faci lumea bucățele pentru ca, în fine, sa ai în fața ochilor un singur lucru: negrul absolut.

Studiul d-voastră Despre Violență *se încheie cu afirmația că „știm sau ar trebui să știm că orice istovire a puterii reprezintă o invitație deschisă la violență – de n-ar fi decât pentru că oamenii care au puterea în mână și simt că le scapă printre degete [...] întâmpină întotdeauna cele mai mari dificultăți în a rezista tentației de a substitui puterea cu violența“*. Ce*

* „Despre violență“, în *Crizele republicii*, trad. rom. cit. p. 188.

înseamnă fraza asta importantă pentru situația politică actuală din Statele Unite?

Am vorbit mai devreme despre marile puteri care-și pierd puterea. Ce înseamnă concret lucrul acesta? În toate republicile care au guverne reprezentative, puterea o deține poporul. Și asta înseamnă că oamenii împuternicesc anumiți indivizi să-i reprezinte, să acționeze în numele lor. Când vorbim despre pierderea puterii, se înțelege că oamenii și-au retras consimțământul dat, că nu mai consimt ca reprezentanții lor, persoanele oficiale învestite în alegeri, să facă ce fac.

Sigur că cei învestiți se simt puternici; chiar și după ce poporul le retrage baza puterii, ei tot puternici se simt. Așa arată situația în America – și, desigur, nu numai acolo. Trebuie spus printre altele că starea asta de lucruri n-are nimic de-a face cu faptul că poporul e scindat, ci trebuie mai degrabă explicată prin lipsa de încredere în așa-numitul sistem. Pentru ca sistemul să rămână în picioare, cei învestiți încep să acționeze în calitate de conducători și recurg la forță. Substituie asentimentul poporului cu forța; acesta este punctul de cotitură.

Cum arată situația în America la ora actuală? Avem la îndemână o serie de exemple care o ilustrează, dar aș dori s-o elucidez oprindu-mă mai ales la Războiul din Vietnam, care nu numai că scindează populația Statelor Unite, dar, lucru mai important, a dus la pierderea încrederii și, implicit, la slăbirea puterii. Ca să mă exprim mai exact, Războiul din Vietnam a produs o „criză de încredere", ceea ce înseamnă că cei aflați la putere nu se mai bucură de încrederea oamenilor – indiferent dacă oamenii sunt sau nu de acord cu ei. Știu că în Europa politicienii n-au fost niciodată crezuți, că oamenii sunt într-adevăr de părere că politicienii

sunt obligați să mintă, și că minciuna e inerentă meseriei lor. În America n-a fost așa.

Sigur că au existat mereu secrete de stat, care în temeiul practicii politice specifice au trebuit socotite strict secrete. Se întâmpla adesea să nu se spună adevărul; dar nici nu se debitau minciuni. Acum, știți și d-voastră, Rezoluția privitoare la golful Tonkin, care i-a dat președintelui mână liberă într-un război nedeclarat, a fost impusă Congresului pe baza unei prezentări demonstrabil inexacte a împrejurărilor. Afacerea asta l-a costat președinția pe Johnson; în plus, îndârjirea opoziției din Senat aproape că nu poate fi explicată altfel. De atunci, Războiul din Vietnam a fost considerat în cercuri tot mai largi drept un război ilegal – nu numai extrem de inuman, nu numai imoral, ci *ilegal*. Așa ceva are altă pondere în America decât în Europa.

Si totuși, muncitorii americani se agită mult pentru ca Statele Unite să se implice în Vietnam. Cum explicați asta în contextul descris de d-voastră?

Primul impuls al opoziției față de război a venit din partea universităților, mai ales a corpului studențesc, adică din partea acelorași grupuri angajate în mișcarea pentru drepturile civice. Ținta inițială a acestei opoziții a fost așa-numitul sistem, ai cărui cei mai loiali suporteri se află indubitabil printre muncitori, adică printre cei cu venituri mici. (Pe Wall Street, capitaliștii au demonstrat împotriva guvernului, iar muncitorii din construcții în favoarea lui.). Aici, rolul decisiv l-a avut nu atât chestiunea războiului, cât problema legată de culoarea pielii.

S-a constatat că, în estul și nordul țării, integrarea negrilor în grupurile cu venit mai ridicat nu întâmpină dificultăți foarte serioase sau de nedepășit. La ora actuală, acest

lucru e peste tot *un fait accompli* *. Locuințe cu chirii relativ mari pot fi ocupate de chiriași negri dacă aceștia fac parte din același nivel superior, alături de albi sau de galbeni (în special de chinezi, care sunt oriunde cei mai agreați ca vecini). Și întrucât negrii care sunt oameni de afaceri de succes sunt puțini la număr, vorbim aici de fapt de profesiunile academice și liberale – doctori, avocați, profesori universitari, actori, scriitori și așa mai departe.

Aceeași integrare în clasa de mijloc și în pătura inferioară a clasei de mijloc, dar mai ales în rândul muncitorilor, care după venit se află pe treapta de sus a clasei de mijloc inferioare, duce la catastrofă; nu numai fiindcă clasele mijlocii inferioare sunt deosebit de „reacționare", dar și fiindcă ele cred, nu fără motiv, că tocmai pe socoteala lor se fac toate reformele legate de problema negrilor. Un exemplu sunt școlile. Școlile de stat din America, inclusiv liceele sunt gratuite. Cu cât sunt mai bune, cu atât cresc șansele copiilor nevoiași să intre apoi la colegii sau universități, adică să avanseze pe scara socială. În orașele mari, sistemul școlilor de stat, unde merg în număr foarte mare, aproape exclusiv, copii din lumpenproletariatul negru, nu mai funcționează ca lumea, decât cu foarte puține excepții; cum poți numi școli aceste stabilimente unde copiii sunt ținuți doisprezece ani fără să învețe cum trebuie nici să scrie, nici să citească? Acuma, dacă numărul negrilor devine preponderent într-o parte a orașului ca rezultat al politicii de integrare, strada decade, școlile sunt neglijate, copiii scapă de sub control – pe scurt, zona respectivă se transformă repede în mahala. Și cine suferă în primul rând de pe urma acestei situații, în afară de negrii înșiși? Italienii, irlandezii, polonezii și alte grupuri etnice, care nu sunt sărace, dar nici destul de bogate ca să-și

* Fapt împlinit (fr.).

permită să se mute de acolo, sau ca să-și înscrie copiii la școlile particulare, dar scumpe.

Asta e la îndemâna claselor sociale superioare, deși sacrificiile sunt adesea considerabile. Au dreptate cei care spun că nu va trece mult timp până când doar cei mai săraci și cei mai bogați vor avea posibilitatea să locuiască la New York. Aproape toți locuitorii albi își trimit copiii fie la școli particulare, care sunt foarte bune, fie la școli confesionale catolice. Negrii din clasele superioare pot face și ei la fel. Clasa muncitoare, nu, nici clasa mijlocie inferioară, și asta îi frustrează, pentru că nu profită de consecințele legilor votate de liberalii din clasa de mijloc. Aceștia cer integrarea școlilor de stat, eliminarea școlilor locale (copiii negri, care în mare măsură sunt lăsați în voia sorții, sunt transportați în autobuze, din mahalale, la școli din zone predominant albe), cer integrarea forțată a vecinătăților – dar își trimit propriii copii la școli particulare și se mută în suburbii, ceea ce numai persoane cu venituri de un anumit nivel își pot permite.

La asta se mai adaugă un factor, pe care-l întâlnim și în alte țări. O fi spus Marx că proletarul nu are țară, dar e bine cunoscut faptul că proletarii n-au împărtășit niciodată acest punct de vedere. Clasele sociale inferioare sunt în mod deosebit susceptibile la naționalism, șovinism, și vederi politice imperialiste. În mișcarea pentru drepturile civile, problema războiului a produs o scindare foarte serioasă între „albi“ și „negri“: studenții albi din familiile clasei mijlocii s-au alăturat imediat opoziției, spre deosebire de negri, ai căror lideri s-au decis foarte lent să demonstreze împotriva Războiului din Vietnam. La fel și Martin Luther King. Faptul că armata le deschide claselor sociale inferioare porțile spre

educație și pregătire profesională joacă bineînțeles un rol important.

Reproșați, printre altele, Noii Stângi din Germania de Vest că „nu s-a preocupat niciodată serios de recunoașterea Liniei Oder-Neisse[1]*, care, în fond, este una dintre chestiunile cruciale ale politicii externe vest-germane și piatra de încercare a naționalismului german după înfrângerea regimului hitlerist". Mă îndoiesc că teza d-voastră poate fi susținută în forma asta intransigentă, deoarece Noua Stângă germană nu îndeamnă doar Bonnul să recunoască Linia Oder-Neisse, ci și Republica Democrată Germană. Cu toate astea, Noua Stângă e izolată de ansamblul populației, și nu-i stă în putință să transforme asemenea cereri teoretice într-o realitate politică. Dar chiar dacă Noua Stângă, așa de slabă numeric cum este, ar interveni „serios" pentru recunoașterea Liniei Oder-Neisse, credeți că naționalismul german ar suferi din cauza asta o înfrângere decisivă?*

Din punct de vedere al consecințelor politice practice, o schimbare a politicii din Persia[2] era desigur și mai puțin probabilă. Partea proastă cu privire la Noua Stângă e faptul evident că nimic n-o preocupă mai puțin decât eventualele consecințe ale demonstrațiilor ei. Spre deosebire de șahul Persiei, Linia Oder-Neisse este o chestiune de răspundere

---

1. Linia Oder-Neisse era la data interviului linia de frontieră între Republica Democrată Germană și Polonia. A fost stabilită prin Acordul de la Potsdam din 1945 între Statele Unite, Marea Britanie și Uniunea Sovietică. Rezultatul a fost că Poloniei i-au revenit teritorii care aparținuseră înainte de război Germaniei. Politicienii vest-germani au refuzat să recunoască Linia Oder-Neisse până în 1970, cu toate că Germania de Est o confirmase în 1950.

2. Arendt se referă aici la politica tot mai autocrată a șahului Mohammed Reza Pahlavi. În 1967, când șahul a făcut o vizită oficială în Germania, studenții germani au demonstrat împotriva unei eventuale complicități a guvernului german cu un regim opresiv.

pentru fiecare cetățean german; a demonstra pentru recunoașterea ei și a-și exprima oficial poziția are mare importanță, indiferent de consecințele practice politice. Dacă Noua Stângă recunoaște *și ea* noua frontieră cu Polonia – așa cum au făcut mulți liberali germani convinși – asta nu demonstrează nimic. Semnificativ este că problema asta n-a fost niciodată în centrul propagandei sale, ceea ce înseamnă doar că evită mereu chestiuni reale, care implică o responsabilitate directă. Lucrul ăsta îi caracterizează și în teorie, și în practică.

Evitarea răspunderii în legătură cu o chestiune eminamente practică poate avea două explicații. Până acum am vorbit numai de naționalismul german, de care și Noua Stângă poate fi suspectată, în pofida retoricii ei contrare. Cealaltă explicație ar putea fi că mișcarea, în versiunea ei germană, s-a complăcut atâta timp în idioțenii teoretice sofisticate, încât nu mai vede limpede ce are în fața ochilor. Așa se pare că s-a întâmplat în perioada *Notstandsgesetze*[1]. Vă amintiți, cred, cât a durat până ca mișcarea studențească să priceapă că se întâmplau lucruri extrem de importante în Parlamentul german, desigur mult mai importante pentru Germania decât vizita unui potentat oriental.

Când studenții americani demonstrează împotriva Războiului din Vietnam, ei demonstrează împotriva unei politici de interes imediat pentru țara lor și pentru ei personal. Când studenții germani fac la fel, lucrurile seamănă foarte mult cu demonstrația organizată la venirea șahul Persiei: lipsește orice răspundere personală. A-ți manifesta cu pasiune interesul față de afacerile internaționale care nu implică

---

1. *Notstandsgesetze* – legi de forță majoră – au fost adoptate în Germania de Vest în mai 1968. Acestea permiteau guvernului să îngrădească unele drepturi constituționale în timpul unei situații critice.

nici risc, nici răspundere pentru participanți este adesea un văl menit să ascundă interese naționale prozaice; în politică, idealismul este adesea doar o scuză pentru a nu recunoaște realități neplăcute. Idealismul poate fi chiar o formă de a evita total realitatea, și cred că ăsta e mult mai probabil cazul aici. Noua Stângă pur și simplu a ignorat problema, asta însemnând că a ignorat singura chestiune morală care, în Germania postbelică, era încă deschisă și demnă de o dezbatere. A ignorat în același timp una dintre puținele chestiuni politice internaționale decisive în care Germania ar fi putut să joace un rol semnificativ după al Doilea Război Mondial. Faptul că guvernul german, în special sub Adenauer[1], n-a reușit să recunoască în timp util Linia Oder-Neisse a contribuit în mare măsură la consolidarea sistemului de state satelit ale Uniunii Sovietice. Ar trebui să le fie clar tuturor că frica de Germania a națiunilor satelit a slăbit decisiv și a făcut în parte imposibile mișcările reformatoare în Europa Răsăriteană. Faptul că nici măcar mișcările de stânga – Nouă sau Veche – n-au îndrăznit să atingă acest punct sensibil al Germaniei postbelice n-a făcut decât să consolideze această frică.

Revenind încă o dată la studiul d-voastră Despre violență, *scrieți acolo (în versiunea germană): „Atâta vreme cât independența națională, și anume absența oricărei dominații străine, și suveranitatea statului, adică voința de a exercita în domeniul internațional o putere nelimitată și nesupusă vreunui control, sunt considerate identice – și nici o revoluție nu a reușit până astăzi să zdruncine această concepție asupra statului – nu se poate concepe nici o soluție, fie ea și teoretică,*

1. Konrad Adenauer, cancelar federal al Germaniei de Vest între 1949 și 1963.

la problema războiului, de care depinde nu atât viitorul umanității, cât problema de a ști dacă umanitatea are un viitor. În aceste condiții, a voi să garantezi pacea pe pământ pare la fel de utopic ca și cvadratura cercului." La ce alte concepții despre stat vă gândiți?

Mă gândesc nu atât la un alt concept, cât la faptul că cel de acum trebuie modificat. Ce numim noi „stat" datează abia din secolele al XV-lea și al XVI-lea, la fel și conceptul de suveranitate. Suveranitate înseamnă, printre altele, că în cele din urmă conflictele de ordin internațional nu pot fi rezolvate decât prin război; alt mijloc nu există. Numai că azi – lăsând la o parte toate considerentele pacifiste – războiul între marile puteri a devenit o imposibilitate dacă luăm în considerare dezvoltarea monstruoasă a mijloacelor violente. Așa că se pune întrebarea: Ce va lua locul acestei ultime soluții?

Războiul, ca să zic așa, a devenit un lux pe care și-l permit doar națiunile mici, și asta cât timp nu sunt atrase în sferele de influență ale marilor puteri și nu posedă la rândul lor arme nucleare. Marile puteri intervin în aceste războaie, fiindcă, pe de o parte, sunt obligate să-și apere clienții, și, pe de altă parte, implicarea lor aparține strategiei de descurajare reciprocă pe care se bazează azi pacea în lume.

Statele suverane nu pot recurge în ultimă instanță decât la război, iar când războiul nu mai servește scopului, trebuie găsit un nou concept despre stat. Și e sigur că acest nou concept nu-l vom obține prin înființarea unui nou tribunal internațional care să funcționeze mai bine decât cel de la Haga, sau a unei noi Ligi a Națiunilor, de vreme ce conflictele între guvernele suverane sau aparent suverane n-ar putea decât să mai fie expuse încă o dată de la început și acolo – la

nivel de discuții, mai precis, ceea ce este mai important decât se crede de obicei.

Eu văd rudimentele unui nou concept de stat în sistemul federal, al cărui avantaj este că puterea nu vine nici de sus, nici de jos, ci se exercită orizontal, astfel încât unitățile federate își supraveghează și își controlează reciproc puterea. Deoarece dificultatea majoră când facem asemenea speculații este acceptarea în ultimă instanță a unei autorități *inter*naționale, nu *supra*naționale. O autoritate supranațională ar fi sau ineficientă, sau monopolizată de națiunea care în momentul respectiv este mai puternică, ducând astfel la un guvern mondial, care ar putea ușor deveni cea mai înspăimântătoare tiranie imaginabilă, deoarece n-ar mai exista nici o portiță de scăpare de sub forța ei politică globală – până când, în cele din urmă, s-ar nărui.

Unde să găsim modele care să ne ajute să imaginăm, cel puțin teoretic, autoritatea *inter*națională ca suprem agent de control? Pare să fie un paradox, fiindcă ceva aflat cel mai sus n-are cum să fie „între". Dar aici este miezul problemei. Când am spus că nici una dintre revoluțiile care au răsturnat o formă de guvernământ și au înlocuit-o cu alta n-a reușit să zdruncine conceptul de stat și suveranitatea lui, aveam în minte un lucru pe care am încercat să-l dezvolt puțin în cartea mea *Despre revoluție*[1]. Începând cu revoluțiile din secolul al XVIII-lea, fiecare răzvrătire de mai mare anvergură a produs rudimentele unei forme de guvernământ complet noi, apărute independent de toate teoriile revoluționare precedente, direct din vâltoarea revoluției însăși, adică din experiența acțiunilor întreprinse și a voinței actorilor de a lua parte la mersul ulterior al afacerilor publice.

1. *On Revolution*, Viking Press, New York, 1963.

Această nouă formă de guvernare este sistemul consiliilor, care, după cum știm, a pierit de fiecare dată, peste tot, distrus fie direct de birocrația statelor-națiune, fie de mașinăria partidelor politice. Nu pot să vă spun dacă acest sistem este o utopie – în orice caz ar fi o utopie a oamenilor, nu a teoreticienilor și ideologiilor. Totuși, impresia mea este că sistemul consiliilor e unica alternativă apărută în istorie în repetate rânduri. Consiliile s-au ivit spontan în toate revoluțiile: în Revoluția Franceză, cu Jefferson în Revoluția Americană, în timpul Comunei din Paris, în Revoluția din Rusia, în urma revoluțiilor din Germania și Austria la sfârșitul Primului Război Mondial, în Revoluția din Ungaria. Mai mult, ele nu s-au ivit niciodată ca rezultat conștient al vreunei tradiții sau teorii revoluționare, ci de fiecare dată brusc, de la sine, ca și cum nu mai fusese niciodată ceva de genul ăsta înainte. Concluzia pare a fi că sistemul consiliilor se ivește în cursul acțiunii revoluționare și este în concordanță cu experiența politică a acesteia.

În acest sens, cred că trebuie găsit ceva, o structură organizatorică complet diferită, pornită de jos, care în final să ducă la un parlament. Dar nu putem vorbi despre asta acum. Și nici nu e necesar, fiindcă în anii din urmă s-au publicat studii importante pe această temă în Franța și Germania, așa că cei interesați se pot edifica.

Pentru a evita însă o neînțelegere foarte posibilă în zilele noastre, trebuie să spun că comunitățile hippy și ale tinerilor care renunță la studii n-au nimic de a face cu ce spuneam. Dimpotrivă, aceste grupuri au la bază renunțarea la întreaga viață publică, la politică în general; ele sunt refugii pentru persoane care au suferit un naufragiu politic și, ca atare, sunt perfect justificate din punct de vedere personal. Formele acestor grupuri mi se par adesea grotești – atât în

Germania, cât și în America – dar le înțeleg și n-am nimic împotriva lor. Politic, n-au însă nici o semnificație. Consiliile doresc exact contrariul, ca lumea să participe, chiar dacă se începe la scară mică – consilii de cartier, consilii profesionale, consilii de fabrică, de bloc etc. Există, într-adevăr, consilii de tot soiul, nicidecum doar consilii ale muncitorilor; consiliile muncitorești sunt un caz special.

Consiliile spun: vrem să participăm, vrem să dezbatem, vrem să ne facem glasul auzit de către marele public, vrem să avem posibilitatea să decidem cursul politic al țării noastre. Fiindcă țara e prea întinsă ca să ne adunăm cu toții și să ne hotărâm soarta, avem nevoie de multe foruri publice. Cabina de vot e fără discuție prea mică, pentru că este pentru o singură persoană. Partidele sunt total improprii; acolo, cei mai mulți dintre noi nu suntem altceva decât electorat manipulat. Dar dacă numai zece dintre noi stăm în jurul unei mese, unde fiecare își spune părerea și ascultă părerile celorlalți, atunci, prin schimbul de păreri, se ajunge la o formulare rațională a opiniilor. Și la aceeași masă se va vedea limpede care dintre noi este cel mai indicat să ne prezinte opiniile în fața consiliului superior, unde fiecare opinie va fi lămurită prin confruntare cu alte vederi, revizuită sau declarată greșită.

Nu e deloc necesar ca fiecare locuitor al unei țări să fie membru al unui asemenea consiliu. Nu toți vor și nici nu trebuie să se preocupe de treburile publice. Astfel, ar putea avea loc un proces de autoselecție, care va întruni o adevărată elită politică a țării, iar cei neinteresați de afacerile publice vor trebui să se mulțumească cu ce se va decide fără ei. Dar fiecărei persoane trebuie să i se asigure posibilitatea de a participa dacă dorește.

În direcția asta văd eu eventuala formare a unui nou concept al statului. Un stat al consiliilor oarecum, pentru care principiul suveranității ar fi complet străin, s-ar potrivi de minune federațiilor de cele mai diverse tipuri, în primul rând datorită faptului că puterea va funcționa orizontal, nu vertical, dar dacă mă întrebați ce perspective reale are acest concept, trebuie să vă spun: foarte slabe, sau nule. Dar poate, totuși – după următoarea revoluție.

ULTIMUL INTERVIU

INTERVIU CU ROGER ERRERA
(*Un certain regard*, ORTF TV, 1973)

Traducere din engleză de
Liliana Donose Samuelsson

Ceea ce urmează reprezintă textul interviului luat de mine Hannei Arendt la New York, în octombrie 1973. Interesul meu pentru opera ei a început în 1965. Recenzasem traducerile în franceză ale lucrărilor *Eichmann la Ierusalim, Despre revoluție,* și *Originile totalitarismului,* și publicasem traducerile în franceză ale lucrărilor sale *Antisemitism* și *Crizele Republicii* în seria „Diaspora“ la editura Calmann-Lévy, în 1972 și 1973. M-am și întâlnit cu Hannah Arendt de câteva ori, prima oară în apartamentul ei din New York în iarna lui 1967, apoi la Köln în 1972, și lângă Ascona, în Elveția, pe când se afla la Tegna.

Filmul a fost realizat din inițiativa regretatului Pierre Schaeffer, care la vremea aceea era șef al Serviciului de cercetare al ORTF. M-a întrebat dacă aş fi interesat. I-am spus că da, dar primul răspuns al Hannei Arendt a fost un „nu“ categoric. Mai târziu a acceptat. Desigur a contribuit la asta și faptul că ne întâlniserăm în trecut.

Am plecat la New York în octombrie 1973. Vara mi-o petrecusem în Grecia, recitindu-i cărțile și pregătind interviul. I-am trimis o scurtă listă de subiecte, pe care a acceptat-o. Am căzut de acord asupra procedeului: convorbiri de câte două ore pe zi timp de câteva zile, într-un apartament închiriat, într-un studio de televiziune sau în biroul editorului ei (Harcourt Brace Jovanovich). A refuzat ferm să fie filmată la ea acasă.

Din punct de vedere politic, nu era un moment prea calm. În Orientul Mijlociu tocmai avusese loc Războiul din Octombrie. În Statele Unite începuse Afacerea Watergate, care avea să ducă la demisia din funcție, în august 1974, a președintelui Nixon, amenințat cu suspendarea. Dacă îmi amintesc bine, am aflat în timpul convorbirilor că Archibald Cox a fost demis din postul de procuror special, iar Elliot Richardson a demisionat din postul de ministru al justiției.

Despre aceste evenimente e vorba nu o dată în timpul convorbirilor. Hannah Arendt era extrem de amabilă, atentă și stăpână pe sine, din când în când își arunca ochii asupra unor însemnări (pentru citate). Aveam impresia că spunea exact ce gândea, iar dacă i se părea necesar, se corecta imediat. Interviul n-a deviat de la subiect cu anecdote sau alte nimicuri. A acceptat mereu cu eleganță incursiuni în subiecte care nu-i erau nici familiare, nici plăcute.

Temele discuțiilor au fost multiple: Europa și Statele Unite; criza constituțională de la Washington, încă nerezolvată; moștenirea anilor '60 și a începutului anilor '70 pentru politica Americii; caracterul unic al totalitarismului în secolul XX; Israelul, diaspora și condiția evreilor. Am fi putut vorbi ore, zile întregi, despre fiecare. Pentru mine, a fost un privilegiu rar să stau față în față cu Hannah Arendt și s-o ascult gândind cu voce tare.

După filmare, am lucrat câteva luni cu J.-C. Lubtchansky la asamblarea secvențelor și realizarea unui întreg coerent pentru emisiunea de cincizeci de minute. Filmul a fost difuzat în primăvara lui 1974.

La un an după aceea, în toamna lui 1975, m-am întâlnit din nou cu Hannah Arendt la New York, cu puțin înainte de 4 decembrie, ziua morții sale. Am aflat de decesul ei în aceeași zi, și toată noaptea am scris în memoria

ei un necrolog, care a apărut a doua zi în *Le Monde* – ca postfață a dialogului nostru întrerupt.

Roger Errera

HANNAH ARENDT Aș avea nevoie de un pahar cu apă, dacă se poate.

ROGER ERRERA *Ați ajuns în această țară în 1941. Veneați din Europa și ați trăit aici treizeci și doi de ani. Care v-a fost impresia dominantă când ați sosit?*

Ma impression dominante, adică *mon impression dominante*... Știți, nu e un stat-națiune, America nu e un stat-națiune, și europenii pricep groaznic de greu faptul ăsta atât de simplu, pe care, în fond, l-ar putea cunoaște teoretic; este... adică e o țară pe care n-o unește nici tradiția, nici memoria, nici solul, nici limba, nici originea comună... Aici nu sunt băștinași. Băștinași erau indienii. Toți ceilalți sunt cetățeni, și pe cetățenii ăștia îi unește un singur lucru, și asta înseamnă foarte mult: adică devii cetățean al Statelor Unite pur și simplu acceptând Constituția. Constituția este după părerea francezilor și a germanilor o simplă foaie de hârtie, ea poate fi schimbată. Ei bine, aici nu. Constituția e un document sacru, o permanentă reamintire a unui act sacru, un act întemeietor. Iar întemeierea clădește o uniune formată din minorități și regiuni etnice total diferite, care continuă (a) să fie o uniune, (b) fără să asimileze sau să niveleze diferențele. E un lucru foarte greu de înțeles pentru un străin, ceva ce un străin nu va înțelege niciodată. Putem spune că e o țară guvernată de lege, nu de oameni. În ce măsură e adevărat, și trebuie să fie adevărat pentru bunăstarea țării... era să zic a națiunii – dar nu, pentru bunăstarea țării, pentru Statele Unite ale Americii, pentru republică, de fapt...

În ultimii zece ani, America a trecut prin valuri de violență politică, marcată de asasinarea președintelui și a fratelui său, de Războiul din Vietnam, de Afacerea Watergate. Cum se face că americanii reușesc să depășească asemenea crize, care în Europa au dus la răsturnări de guverne, sau chiar la tulburări interne foarte serioase?

Dați-mi voie s-o iau puțin altfel. După mine, punctul de cotitură în toată chestiunea asta a fost asasinarea președintelui. Indiferent cum o explicăm, și indiferent ce știm sau nu știm despre ea, e foarte limpede că, absolut pentru prima oară de foarte mult timp în istoria Americii, o crimă vădită a intervenit în procesul politic, pe care l-a și schimbat într-un fel. Știți și d-voastră, au urmat și alte asasinate, Bobby Kennedy, Martin Luther King etc. Iar mai târziu atacul asupra lui Wallace[1], care aparține aceleiași categorii.

*

Eu cred că Watergate a scos la iveală, poate, una dintre cele mai adânci crize constituționale pe care le-a cunoscut țara asta. Și când spun criză constituțională, e un lucru mult mai important decât dacă aș zice „*une crise constitutionelle*" *en France.* Deoarece Constituția americană... nu știu câte constituții ați avut d-voastră de la Revoluția Franceză încoace. Dacă-mi amintesc bine, în preajma Primului Război Mondial avuseserăți deja paisprezece. Și câte ați mai avut de atunci... Nu vreau să mă ocup de asta, oricare dintre d-voastră o poate face mai bine decât mine. Oricum, aici există o Constituție, și Constituția asta durează de aproape două

---

1. Arendt se referă la tentativa de asasinare a guvernatorului de Alabama, George Wallace, din 15 mai 1972, care la acea dată ocupa unul din primele locuri la alegerile primare din Partidul Democrat.

sute de ani. Aici e o altă poveste. Aici, de fapt, e în joc tot edificiul guvernamental.

Și criza asta constituțională constă – pentru prima oară în istoria Statelor Unite – în ciocnirea frontală dintre legislativ și executiv. Acum, și Constituția are aici vina ei, și aș dori să mă opresc un moment asupra acestui lucru. Părinții Fondatori* nu și-au închipuit niciodată că exercitarea funcției executive ar putea duce la tiranie, fiindcă ei nu priveau această exercitare altfel decât ca pe o executare a celor decretate – sub diferite forme – de legislativ; atât deocamdată. Astăzi știm foarte bine că cel mai mare pericol al tiraniei vine din partea executivului. Dar Părinții Fondatori – dacă ne referim la spiritul Constituției –, ei ce-au crezut? Au crezut că sunt liberi de domnia majorității, și de aceea e foarte greșit să numim democrație ce avem noi aici, o greșeală pe care o împărtășesc mulți americani. Ce avem noi aici este o domnie republicană. Pe Părinții Fondatori îi preocupa cel mai mult să mențină drepturile minorităților, fiindcă ei credeau că într-un corp politic sănătos trebuie să existe o pluralitate de opinii. Că ceea ce francezii numesc *l'union sacrée* este exact ce nu trebuie să avem, pentru că asta ar fi deja o formă de tiranie, sau consecința unei tiranii, și tirania ar putea foarte bine să fie... Tiranul ar putea foarte bine să fie o majoritate. Prin urmare, întreg guvernul este astfel conceput încât, și după victoria majorității, avem mereu și opoziția, iar opoziția e necesară, pentru că opoziția reprezintă opiniile legitime fie ale minorității, fie ale minorităților.

* „The Founding Fathers", grupul care a redactat Declarația de Independență a Statelor Unite (1776), contribuind apoi decisiv la redactarea primei Constituții a Statelor Unite (1787), compus din John Adams, Benjamin Franklin, Alexander Hamilton, John Jay, Thomas Jefferson, James Madison și George Washington.

Securitatea națională este un cuvânt nou în vocabularul american, lucru pe care cred că-l știți. Securitatea națională este într-adevăr, dacă-mi permiteți să interpretez puțin, o traducere a unei „*raison d'état*". Iar „*raison d'état*", toată ideea asta a rațiunii de stat, n-a jucat niciodată nici un rol în țara asta. Este un concept recent, importat. Acum securitatea națională este atotcuprinzătoare și include, după cum poate știți din interogatoriul domnului Ehrlichman[1], tot felul de delicte. De pildă, președintele are dreptul incontestabil... regele nu poate greși; adică președintele este ca un monarh într-o republică. El e deasupra legii, iar justificarea lui este întotdeauna că orice face este în interesul securității naționale.

După părerea d-voastră, în ce fel sunt implicațiile acestei raison d'état, *ceea ce numiți pătrunderea criminalității în domeniul politic, specifice timpurilor noastre? Chiar sunt specifice timpurilor noastre?*

Este un lucru *propre à notre époque*... Într-adevăr, așa cred. După cum tot *propre à notre époque* este și chestiunea absenței statului, care se tot repetă sub diferite aspecte, în diferite țări și cu diferite nuanțe. Dar dacă revenim la problemele de ordin general, ceea ce este *propre à notre époque* e pătrunderea masivă a criminalității în procesul politic. Și mă refer aici la ceva care depășește cu mult crimele justificate întotdeauna, pe drept sau pe nedrept, prin *la raison d'état*, fiindcă ele sunt întotdeauna excepții de la regulă, pe când aici suntem confruntați cu un stil în sine criminal de a face politică.

---

1. Arendt face aluzie la mărturia depusă de John J. Ehrlichman, consilier al președintelui Nixon în chestiuni de politică internă, în fața Comitetului Watergate al Senatului american.

N-avem de-a face cu o excepție de la regulă. Ei nu spun: fiindcă ne aflăm într-o situație de urgență, suntem nevoiți să interceptăm convorbirile tuturor și, în funcție de circumstanțe, chiar pe ale președintelui însuși. Ei cred că interceptarea convorbirilor e parte integrantă a procesului politic normal. De asemenea, nu spun: o să intrăm cu forța în biroul psihiatrului[1], o singură dată și gata. Ei spun: efracția este absolut legitimă.

Așadar, toată povestea cu securitatea națională decurge, bineînțeles, din povestea cu rațiunea de stat. Chestiunea cu securitatea națională este importată din Europa. Se înțelege că pentru germani, francezi, italieni, care o recunosc, ea este pe deplin justificată, fiindcă au trăit întotdeauna sub așa ceva. Dar asta este exact moștenirea europeană de care Revoluția Americană intenționa să se rupă.

*

În eseul d-voastră despre Pentagon Papers*, *descriind psihologia celor pe care-i numiți „profesioniști în soluționarea problemelor", pe atunci consilieri ai guvernului american, spuneți: „Ceea ce-i distinge este că, în plus, soluționau probleme, așadar erau nu numai inteligenți, dar și mândri că sunt «raționali»; într-adevăr, se situau mult, înspăimântător de mult*

1. Arendt se referă la o spargere în biroul psihiatrului dr. Lewis Fielding, organizată de o unitate secretă de la Casa Albă, poreclită „instalatorii", care spera să găsească materiale care să-l discrediteze pe Daniel Ellsberg, fost analist militar care dezvăluise documente ale Pentagonului.

* *Pentagon Papers*, raport al Biroului secretarului de stat al apărării, scurs în presă de Daniel Ellsberg (v. nota 1) și publicat integral abia în 2011, care dezvăluia că președintele Lyndon Johnson a mințit atât opinia publică americană, cât și Congresul SUA cu privire la amploarea acțiunilor armatei americane în Vietnam.

deasupra a tot ce înseamnă «sentiment» și erau îndrăgostiți de «teorie», de lumea efortului pur mental…"

Îmi dați voie să vă întrerup aici? Cred că e suficient. Am un exemplu foarte bun, legat tocmai de *Pentagon Papers*, care ilustrează mentalitatea asta științifică, care până la urmă anulează orice altă perspectivă. Ați auzit de „teoria dominoului", care a fost teoria oficială de-a lungul întregului Război Rece, din 1950 și până spre 1969, scurt timp după *Pentagon Papers*. Fapt este că foarte puțini dintre intelectualii extrem de subtili care au scris acel raport dădeau crezare acestei teorii. Numai vreo doi sau trei inși, cu posturi înalte în administrație, dar nu prea inteligenți – domnul Rostow și generalul Taylor[1] (care nu-i cel mai deștept băiat…) –, credeau în ea. Adică nu credeau, dar în tot ce făceau se bazau pe această ipoteză. Și asta nu pentru că erau mincinoși, sau pentru că voiau să le facă pe plac superiorilor – oamenii ăștia erau absolut în regulă sub acest aspect –, ci pentru că teoria asta le oferea un cadru în care puteau lucra. Și l-au adoptat deși știau – toate rapoartele de informații și toate analizele factuale le-o dovedeau în fiecare dimineață – că ipotezele erau false. L-au adoptat fiindcă nu aveau altul.

*

Am impresia că secolul nostru e dominat de persistența unui mod de a gândi bazat pe determinismul istoric.

Da, sunt și eu de părere că avem motive să credem în necesitatea istorică. Partea proastă – și e vorba de o chestiune

---

1. Walt Whitman Rostow, asistent special în probleme de securitate națională între 1964 și 1968 sub președinția lui Lyndon Johnson, și generalul Maxwell D. Taylor, președinte al șefilor de stat major sub Kennedy, între 1962 și 1964, și ambasador în Vietnam în anul următor.

deschisă – este următoarea: noi nu cunoaștem viitorul, fiecare acționează vizând viitorul, dar nimeni nu știe ce face, fiindcă viitorul se face. Acțiunea este un „noi", nu un „eu". Numai dacă aș fi singurul om, dacă aș fi doar eu, aș putea prezice ce se va întâmpla, pornind de la ce fac. Asta face ca ceea ce se întâmplă de fapt să arate ca și cum ar fi în întregime contingent, iar contingența este, într-adevăr, unul din factorii majori ai istoriei. Nimeni nu știe ce va fi din simplul motiv că prea multe depind de un număr enorm de variabile; cu alte cuvinte, de un pur *hasard.* Pe de altă parte, dacă privim istoria retrospectiv, deși totul a fost contingent, putem spune o poveste coerentă. Cum e posibil așa ceva? De problema asta se lovește orice filozofie a istoriei. Cum se poate ca retrospectiv istoria să ne apară ca și cum nu s-ar fi putut întâmpla altfel? Toate variabilele au dispărut, și realitatea are un impact atât de copleșitor asupra noastră, încât nu ne mai preocupă infinita varietate de posibilități.

Dar dacă contemporanii noștri se agață de modul de a gândi determinist, îi ciuda faptului că istoria îl dezminte, credeți că fac asta fiindcă le e frică de libertate?

Ja. Sigur că da. Și pe drept cuvânt. Doar că n-o spun. Dacă ar spune-o, s-ar declanșa imediat o dezbatere. Dar doar dacă ar spune-o. Și le e frică, le e frică să le fie frică. Asta e una din principalele motivații personale. Le e frică de libertate.

Vă puteți imagina un ministru din Europa care, văzând că politica lui e pe cale să dea greș, numește o echipă de experți din afara guvernului și le cere să elaboreze un studiu în scopul de a afla cum...

N-a fost *extérieur de l'administration.* Au fost aleși de peste tot, chiar și din...

E adevărat, dar au fost implicate și persoane din afara guvernului. Așadar, vă puteți imagina un ministru european într-o situație similară angajând o comisie care să elaboreze un studiu de acest gen ca să afle cum s-a întâmplat ce s-a întâmplat?

Firește că nu.

De ce nu?

Păi, din cauza rațiunii de stat. Ar fi simțit că... Ar fi început imediat să mușamalizeze. Cunoașteți atitudinea McNamara – am citat chestia asta[1]... McNamara a spus: „Nu prea arată frumos ce facem noi acolo, ce dracu' se întâmplă?" Asta este o atitudine americană. Asta arată că lucrurile erau încă în regulă, chiar dacă mergeau prost. Erau încă în regulă, pentru că exista încă McNamara care voia să învețe din eșecuri.

Credeți că, în prezent, conducătorii americani, confruntați cu alte situații, încă vor să știe?

Nu. Cred că nu mai e nici unul. Nu știu. Nu. Nu, retrag ce-am zis. Dar nu-mi imaginez că... Cred că McNamara era pe lista dușmanilor lui Nixon, dacă nu mă înșel. Am citit asta azi în *New York Times*. Și cred că-i adevărat. Ceea ce indică deja că toată atitudinea asta a dispărut din politica americană – la nivelul cel mai înalt, vreau să spun. Nu mai există. Ei credeau, știți, oamenii ăștia credeau deja

1. Arendt se referă la mottoul ales de ea pentru lucrarea „Minciuna în politică", și anume următorul citat din Robert S. McNamara: „Nu e un spectacol prea frumos să vezi cea mai mare dintre superputerile lumii ucigând sau rănind grav o mie de noncombatanți pe săptămână, în timp ce încearcă să silească o mică națiune înapoiată să accepte o soluție ale cărei merite rămân puternic contestate" [trad. rom. I. Dur şi D.-I. Cenuşer, în *Crizele republicii*, Humanitas, Bucureşti, 1999, p. 8].

în imaginea confecționată, dar tot ca o răzbunare, adică: noi de ce n-am reuși să ne confecționăm o imagine? Și se poate spune că totul era doar imagine. Dar acum vor ca toată lumea să creadă în imaginile lor, și nimeni să nu privească dincolo de ele. Asta e, bineînțeles, o cu totul altă voință politică.

După ceea ce senatorul Fulbright numește „aroganța puterii“[1] *și după așa-zisa „aroganță a cunoașterii“, urmează oare un al treilea stadiu: aroganța pur și simplu?*

Da, nu știu dacă este *l'arrogance tout court.* E dorința de a domina, pentru numele lui Dumnezeu! Și până acum n-a avut succes, pentru că eu încă mai pot să stau la masa asta cu d-voastră și să vorbesc destul de liber. Așa că pe mine nu m-au dominat până acum; în orice caz, nu mi-e frică. Poate că n-am dreptate, dar personal mă simt absolut liberă în țara asta. Deci n-au reușit. Cineva, cred că Morgenthau[2], numea inițiativa lui Nixon „o revoluție avortată“. Mă rog, nu știm încă dacă a fost avortată – Morgenthau a spus-o prea devreme –, un lucru putem totuși afirma: anume că nici reușită n-a fost.

*

Dar în prezent marea amenințare nu este oare ideea că obiectivele politice nu mai cunosc limite? Liberalismul presupune, în fond, ideea că politica are obiective limitate. Nu e

---

1. Errera se referă la conceptul pe care James Fulbright, senatorul din Arkansas, l-a expus în lucrarea lui din 1966 *Aroganța puterii*, în care trăgea la răspundere guvernul SUA pentru felul în care justifica Războiul din Vietnam.

2. Hans Morgenthau (1904–1980), influent politolog si jurist american, autor al lucrării *Politica între națiuni.*

oare cel mai mare pericol al zilelor noaste faptul că apar oameni și mișcări care-și propun obiective nelimitate?

Sper să nu vă șochez dacă vă spun că nu sunt deloc sigură că sunt liberală. Deloc sigură, să știți. Și chiar n-am nici un crez în acest sens. N-am o filozofie a politicii precisă, pe care s-o pot denumi cu un –ism.

Sigur că da, și totuși, reflecțiile d-voastră filozofice se regăsesc în fundamentele gândirii liberale, cu împrumuturile pe care le-a preluat de la Antichitate.

Este Montesquieu liberal? Vreți să spuneți că toți cei pentru care am considerație datorită unor merite... vreau să zic „*moi je me sers où je peux*“*. Iau tot ce pot și tot ce-mi convine. Știți, după mine, un mare avantaj ale epocii noastre este exact ce-a spus René Char[1]: „*Notre héritage n'est garanti par aucun testament.*“**

...n'est précédé...

...*n'est précédé par aucun testament*... Asta înseamnă că suntem liberi să luăm de unde putem experiențele și gândirea trecutului.

Dar nu există riscul că această libertate extremă să-i alarmeze pe mulți contemporani de-ai noștri, care ar prefera să găsească o teorie gata făcută, o ideologie pe care s-o poată aplica?

---

* Iau și eu de unde pot (fr.).

1. René Char (1907–1988), poet francez. Citatul corect este: „*Notre heritage n'est précédé d'aucun testament*“ [„Moștenirea noastră nu e precedată de nici un testament“ (fr.)] din *Feuillets d'Hypnos* (Gallimard, Paris, 1946). Arendt folosește acest citat în cuvântul introductiv al lucrării *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought* (Viking, New York, 1968), unde ea traduce astfel: „*Our inheritance was left to us by no testament*“ [„Moștenirea ne-a fost lăsată fără nici un testament“].

** Moștenirea noastră nu e garantată de nici un testament (fr.).

*Certainement. Aucun doute. Aucun doute.**

Nu riscă libertatea asta să fie libertatea celor puțini, a celor care sunt destul de puternici ca să inventeze noi moduri gândire?

Non. Non. Ea se bazează doar pe convingerea că fiecare ființă umană este o ființă gânditoare, capabilă să cugete la fel ca mine, și de aceea capabilă să judece singură, dacă dorește. Cum să-i trezesc această dorință, nu știu. Cred că singurul lucru care ne poate ajuta este *réfléchir*. Și a reflecta înseamnă întotdeauna să gândești critic. Iar a gândi critic înseamnă întotdeauna să fii ostil. Fiecare gând subminează, de fapt, regulile rigide, convingerile generale etc. Tot ce se întâmplă în procesul gândirii este mereu supus unei examinări critice. Adică: gândurile nu sunt periculoase pentru simplul motiv că gândirea însăși este o întreprindere periculoasă. Deci, cum pot eu convinge... Cred că a nu gândi este și mai periculos. A gândi e periculos, nu neg asta, dar aș zice că a nu gândi... *ne pas réfléchir c'est plus dangereux encore.*

Să ne întoarcem la cuvintele lui René Char : „Moștenirea noastră nu e precedată de nici un testament." Care credeți că va fi moștenirea secolului XX?

Mai suntem încă aici, nu-i așa? D-voastră sunteți tânăr, eu sunt bătrână, dar mai suntem amândoi aici și ceva, ceva le-om lăsa noi.

Ce vom lăsa noi secolului XXI? Au trecut deja trei sferturi de secol...

Habar n-am. Sunt sigură că arta modernă, care la ora asta se află foarte jos... Dar e firesc, după enorma creativitate din primii patruzeci de ani, mai ales în Franța, se instalează

* Sigur că da. Fără îndoială. Fără îndoială (fr.).

o anumită epuizare. Asta o să lăsăm. Toată epoca asta, tot acest secol XX va fi probabil unul dintre secolele de vârf ale istoriei, dar nu în politică.

Și America?

Nu, nu, nu, nu...

De ce?

Vedeți, țara asta... E nevoie de o anumită tradiție.

N-au americanii tradiție artistică?

Nu, n-au o mare tradiție. E mare în poezie, în romane, în scrieri etc. Dar în artă singurul lucru cu adevărat demn de menționat este arhitectura. Clădirile din piatră sunt ca niște corturi de nomazi încremenite în piatră.

Ați discutat adesea în opera d-voastră istoria modernă a evreilor și antisemitismul și spuneți la sfârșitul uneia dintre lucrări că nașterea mișcării sioniste de la sfârșitul secolului al XIX-lea a fost unicul răspuns politic pe care evreii l-au putut da antisemitismului.[1] *În ce fel a schimbat existența Israelului contextul politic și psihologic în care trăiesc evreii în lume?*

O, cred că a schimbat totul. Azi, poporul evreu este cu adevărat unit în spatele Israelului.[2] Evreii simt că au un stat al lor, o reprezentare politică la fel ca irlandezii, englezii, francezii etc. Nu au doar o patrie, au un stat-națiune. E de la sine înțeles că întreaga lor atitudine față de arabi depinde

1. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace & World, New York, p. 155 [*Originile Totalitarismului*, trad. rom. I. Dur și M. Ivănescu, Humanitas, București, 1994, p. 165].

2. Afirmația aceasta trebuie înțeleasă în contextul evenimentelor perioadei când a avut loc interviul. Pe 6 octombrie 1973, Egiptul și Siria atacaseră Israelul, declanșând Războiul de Yom Kippur.

în mare măsură de aceste identificări, pe care evreii veniți din Europa Centrală le-au adoptat aproape instinctiv, fără să se gândească; și anume, că statul trebuie să fie un stat-națiune.

Acum, relația dintre diaspora și Israel, sau ceea ce înainte era Palestina, s-a schimbat, fiindcă Israelul nu mai este doar un loc de refugiu pentru oropsiții din Polonia, unde un sionist era un individ care căuta să obțină bani de la evreii bogați ca să-i dea evreilor săraci din Polonia. Dar azi Israelul reprezintă poporul evreu din întreaga lume. Dacă ne place sau nu lucrul ăsta, asta-i o altă chestiune, dar... Nu înseamnă că diaspora trebuie să fie mereu de acord cu guvernul din Israel. Nu e o problemă de guvern, e o chestiune de stat; atâta timp cât statul există, el ne reprezintă în ochii lumii.

Acum zece ani, un autor francez, Georges Friedmann, a scris o carte intitulată The End of the Jewish People?[1], *și concluzia lui era că în viitor vor exista, pe de o parte, un nou stat, o națiune Israel, și, pe de alta, în țările diasporei, evrei asimilați, care își vor pierde cu timpul propriile caracteristici.*

Cette hypothèse sună foarte plauzibil, dar eu cred că e foarte greșită. Vedeți d-voastră, în Antichitate, pe vremea când statul Israel încă ființa, exista deja o enormă diasporă evreiască. De-a lungul secolelor, s-au perindat o mulțime de forme diverse de guvernare și de stat, dar evreii, singurul popor antic care a supraviețuit acestor mii de ani, nu s-au asimilat niciodată... Dacă ar fi putut să fie asimilați, asimilarea s-ar fi petrecut cu mult timp în urmă. A existat o șansă în perioada din Spania, alta în epoca Imperiului Roman și, desigur, încă una în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Vedeți, un popor, o colectivitate nu se sinucide. Domnul Friedmann greșește, deoarece nu înțelege că, spre deosebire

1. George Friedmann, *Fin du peuple juif?*, Gallimard, Paris, 1965.

de intelectuali, care-și pot schimba într-adevăr naționalitatea și pot absorbi o altă cultură etc., poporul ca întreg simte altfel, mai ales un popor care s-a constituit prin legile de care știm cu toții.

Ce înseamnă pentru evrei să fie asimilați în societatea americană?

În sensul în care vorbim despre evreimea asimilată, adică asimilată în cultura înconjurătoare, așa ceva nu există. Vă rog să-mi spuneți d-voastră cu cine să se asimileze aici evreii. Cu englezii? Cu irlandezii? Cu germanii? Cu francezii? Cu... știți, toți cei care au venit aici...

Când se spune că evreii americani nu sunt doar americani, ci foarte americanizați, la ce se face aluzie?

La felul de viață, și evreii de aici sunt foarte buni cetățeni americani... Adică lumea se referă la viața publică a evreilor, nu la viața lor privată, nu la viața lor socială. Viața lor socială, viața privată este mai evreiască decât oricând înainte. Enorm de mulți evrei ai generației tinere învață ebraica, chiar evrei din părinți care nu mai știu deloc ebraica. Dar cel mai important lucru este Israelul, întrebarea principală este: ești pentru Israel, sau contra?

Să-i luăm ca exemplu pe evreii germani din generația mea, care au venit în țara asta. Au devenit rapid foarte naționaliști, mult mai naționaliști decât am fost eu vreodată, cu toate că eu am fost sionistă, și ei nu. Eu n-am spus niciodată că sunt nemțoaică, ci mereu că sunt evreică. Azi însă se asimilează. Cu cine? Cu evreii din comunitatea evreiască din America, fiindcă ei au experiența asimilării. Au făcut-o cu ardoarea noilor convertiți, și sunt acum deosebit de naționaliști și pro-Israel.

De-a lungul istoriei, supraviețuirea poporului evreu a fost asigurată, în special, de un soi de legământ religios. Trăim acum într-o perioadă în care religiile trec, în general, printr-o criză, și oamenii încearcă să scuture lanțurile religiei. Așadar, în ce rezidă actualmente unitatea poporului evreu în lume?

Cred că faceți o mică eroare cu teza asta. Când spuneți religie, vă gândiți, desigur, la religia creștină, care este un crez și o credință. Definiția asta nu se potrivește cu religia evreilor, care este o religie națională, în care națiunea și religia coincid. Știți, de pildă, că evreii nu recunosc botezul, care pentru ei e ca și cum n-ar exista. Asta înseamnă că un evreu, conform legii, nu încetează niciodată să fie evreu. Atâta timp cât ești născut dintr-o mamă evreică – *la recherche de la paternité est interdite** –, ești evreu. Semnificația noțiunii de religie este cu totul alta. E mai mult un fel de a trăi decât o religie, așa cum este ea înțeleasă din perspectiva creștinismului. Îmi amintesc, de pildă, că am primit instruire evreiască, instruire religioasă, și pe la vârsta de paisprezece ani am vrut și eu, desigur, să fiu rebelă și să fac ceva teribil. M-am ridicat în picioare și am spus: „Eu nu cred în Dumnezeu." La care îndrumătorul meu religios a spus: „Ți-a cerut cineva?"

*

Prima d-voastră carte, publicată în 1951, se numea Originile totalitarismului. *În această carte ați încercat nu numai să descrieți un fenomen, ci să-l și explicați. De aceea vă întreb: Ce este după d-voastră totalitarismul?*

Oui, enfin... Mai întâi să fac unele distincții asupra cărora alții... Cu care nu toți sunt de acord. În primul rând,

* Cercetarea paternității este interzisă (fr.).

o dictatură totalitară nu e nici simplă dictatură, nici simplă tiranie.

Când am analizat un guvern totalitar, am căutat să-l analizez ca pe o formă nouă de guvernare, necunoscută înainte, și deci am încercat să-i enumăr principalele caracteristici. Printre ele, aș dori să amintesc doar una, care lipsește tuturor tiraniilor de azi, și anume de rolul nevinovaților, al victimei nevinovate. Pe timpul lui Stalin, nu trebuia să faci ceva ca să fii deportat sau omorât. Ți se distribuia rolul de victimă prin dinamismul istoriei, și erai nevoit să-l joci indiferent de ce-ai făcut. În privința asta, nici un guvern anterior n-a omorât pe cineva care a spus „da". Îndeobște, un guvern omoară oameni, sau tiranii omoară oameni pentru că spun „nu". Un prieten mi-a atras însă atenția că ceva similar se spunea în China în urmă cu multe secole, și anume că oamenii care au impertinența să aprobe nu sunt mai buni decât nesupușii care se opun. Și acesta este, bineînțeles, semnul esențial al totalitarismului: anume că avem de a face cu o dominare totală a oamenilor de către oameni.

Așadar, în sensul ăsta, azi nu există totalitarism, nici în Rusia, unde găsim una dintre cele mai dure tiranii pe care le-a cunoscut vreodată omenirea. Chiar și în Rusia trebuie să faci ceva ca să fii trimis în exil, sau într-un lagăr de muncă forțată, sau la secția de psihiatrie a unui spital.

Să vedem acum un pic ce este tirania, fiindcă, la urma urmei, regimurile totalitare au apărut când majoritatea guvernelor europene erau dictatoriale. Dictaturile, dacă le luăm în sensul originar al conceptului, al cuvântului, nu sunt tiranii; intervine o suspendare temporară a legilor în caz de forță majoră, de obicei în timp de război, de război civil sau în alte situații. Dar, oricum, dictatura e limitată în timp, pe când tirania nu...

*

Când am scris *Eichmann la Ierusalim*, una dintre intențiile mele principale a fost să distrug legenda măreției răului, a forței demonice, să spulber admirația pe care oamenii o au față de marii răufăcători precum Richard III etc. Am găsit în Brecht[1] următoarea remarcă: „Marii criminali politici trebuie demascați și, mai ales, expuși râsului. Ei nu sunt mari criminali politici, ci oameni care au permis mari crime politice, ceea ce e cu totul altceva. Faptul că lui Hitler i-a eșuat proiectul nu înseamnă că era un idiot." Că Hitler era idiot a fost, desigur, prejudecata întregii opoziții, a opoziției dinainte de momentul când a acaparat puterea. Și, din cauza asta, nenumărate cărți au încercat să-l justifice și să facă din el un om măreț. De aceea spune Brecht: „Faptul că lui Hitler i-a eșuat proiectul nu înseamnă că era un idiot, iar amploarea proiectului său nu-l face un om măreț." Așadar, Hitler n-a fost nici una, nici alta; categoria asta de măreție nu este aplicabilă. Și Brecht mai spune: „Dacă clasele conducătoare îi permit unui mic escroc să devină un mare escroc, asta nu-l îndreptățește să ocupe o poziție privilegiată în perspectiva noastră asupra istoriei. Deci faptul că devine un mare escroc și că urmările actelor lui sunt uriașe nu-i sporește valoarea." Și, în general vorbind, Brecht face remarca asta abruptă: „Se poate afirma că tragedia tratează suferința omenirii mai puțin serios decât comedia."

O afirmație ca asta este, bineînțeles, șocantă. Și cred totodată că e întru totul adevărată. Ceea ce este cu adevărat necesar – dacă vrei să-ți păstrezi demnitatea în asemenea împrejurări – e să-ți amintești cum priveai înainte aceste

1. Citatul este preluat din notele lui Brecht la piesa *Ascensiunea lui Arturo Ui poate fi oprită* (*Werke: Grosse kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe*, Suhrkamp, Berlin, 1988, 24:315–319).

lucruri şi să spui: indiferent ce face, dacă a omorât zece milioane de oameni, tot clovn este.

Când ați publicat cartea despre procesul lui Eichmann, s-au declanșat și unele reacții foarte violente. De ce asemenea reacții?

Păi, cum am spus mai înainte, controversa a apărut, pe de o parte, pentru că am atacat birocrația, și, dacă ataci birocrația, trebuie să fii pregătit ca birocrația în cauză să se apere, să te atace, să încerce să te facă insuportabil şi alte lucruri de genul ăsta. Adică, mai mult sau mai puțin, o tactică politică murdară. Cu treaba asta m-am împăcat însă. Gândiți-vă însă că, dacă nu s-ar fi pus la cale campania asta, opoziția față de carte ar fi fost la fel de puternică, pentru că poporul evreu s-a simțit ofensat, și aici vreau să subliniez ca e vorba de oameni pe care chiar îi respect și de aceea îi pot înțelege. I-a ofensat în special râsul la care se referea Brecht. La vremea aceea râsul meu era, să zicem, inocent, nereflectat. Ce vedeam eu era un clovn.

De pildă, pe Eichmann nu l-a preocupat niciodată ce le făcuse evreilor în general. L-a preocupat, în schimb, un mic incident: în timpul unei interogatoriu, i-a tras o palmă celui care era pe atunci președintele comunității evreiești din Viena. Dumnezeu știe că multora li se întâmplau lucruri mult mai grave decât o palmă. Dar ăsta e lucrul pe care el nu și l-a iertat niciodată și care i se părea că e foarte rău. Își pierduse stăpânirea de sine, ca să zic așa.

*

De ce credeți că asistăm la apariția unei întregi literaturi care, când abordează nazismul, de pildă, îi descrie adesea pe liderii naziști și crimele săvârșite de ei într-o manieră romanțată, încercând umanizarea lor? Credeți că publicații de acest fel sunt pur comerciale, sau au și o altă semnificație?

Cred că au o *signification*, cel puțin arată că ce s-a întâmplat o dată se poate întâmpla din nou, ceea ce cred și eu fără rezerve. Vedeți, tirania a fost descoperită foarte devreme, și tot foarte devreme a fost identificată ca dușman. Totuși, asta n-a împiedicat nici un tiran să devină tiran. Nu l-a împiedicat pe Nero și nu l-a împiedicat pe Caligula. Iar cazurile lui Nero și Caligula n-au împiedicat un alt exemplu, de dată mult mai recentă, despre ce înseamnă pătrunderea criminalității în procesul politic.

CUPRINS

În aceeași colecție
au mai apărut:

GERHARD VELBURG

În spatele frontului:
Marele Război așa cum l-am văzut eu,
decembrie 1916–iunie 1918

O femeie din Berlin:
Însemnări de jurnal din 20 aprilie
până în 22 iunie 1945

ISBN 978-973-50-6236-1
9 789735 062361

memorii | jurnale
călătorii | corespondență | portrete | convorbiri | biografii
reportaj | portrete în dialog

„Gândurile nu sunt periculoase pentru simplul motiv că gândirea însăși este o întreprindere periculoasă... Cred că a nu gândi este și mai periculos."

HANNAH ARENDT

Convorbirile reunite în acest volum se întind de-a lungul unui deceniu, între 1964 și 1973, când Hannah Arendt a acordat ultimul său interviu. Gânditoarea americană de origine germană abordează în ele o mare varietate de teme: de la situația politică în urma celui de-al Doilea Război Mondial la statutul refugiatului în lumea contemporană; de la ecourile reportajului privitor la procesul lui Adolf Eichmann la mișcările studențești din anul 1968 în SUA și Europa; de la afacerea Watergate și Războiul de Yom Kippur la situația statului Israel și identitatea evreiască în zilele noastre. În ciuda acestei diversități, răspunsurile sale se remarcă întotdeauna prin coborârea la esențe, în căutarea trăsăturilor definitorii ale fenomenelor lumii contemporane. Cititorul va recunoaște astfel pretutindeni adânca înțelegere, curajul intelectual și intransigența gândirii celei care a pus în lumină pentru prima dată înrudirea fundamentală a celor două sisteme totalitare ale secolului XX: nazismul și comunismul.

„Trăim încă în lumea Hannei Arendt... Greu de găsit între gânditorii secolului XX unul care să ne fie mai necesar pentru a ne călăuzi printre dilemele secolului XXI."

ADAM KIRSCH, *The New Yorker*